

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 17 (2025/Yaz), ss. 207-242.

Geliş Tarihi: 29 Mayıs 2025

Kabul Tarihi: 18 Haziran 2025

Araştırma Makalesi/Research Article*

Enver Paşa'nın Berlin, Moskova ve Batum Günleri (1918-1921)

Kübra TATLISU  A AN**

 z

Enver Paşa, Harbiye'den mezun olduğu 1902 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1918 yılına kadar resmi olarak 16 yıl Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. Özellikle 1908'deki meşrutiyetin ilanından itibaren cephe ve cephe gerisinde gösterdiği olumlu/olumsuz tüm mücadeleleriyle bugün hâlâ anılmaktadır. Harp Bakanı olduğu dönemde Prusya stilini Osmanlı ordusuna uyarlayarak orduyu modernleştirmiştir. Sultan Abdülmecid'in torunu Naciye Sultan ile evlenerek saraya damat olan Enver Paşa'nın hanedanla olan yakınlığı da onun yükselmesinde etkilidir. Dünya Savaşı'na girilmesinde inisiyatif alan Enver Paşa ve  vresi, dünyadaki dengelerin değiştiğinin farkındadır ve bu savaşa Anadolu macerası yaşamak için değil, Rusya'nın da sahalarda olduğu bu coğrafyada varoluş mücadelesi vermek için girmiştir. Savaş yer yer lehte sonuçlansa da genel çerçevede Osmanlı'nın da bulunduğu blok bu savaştan mağlup çıkmıştır. Enver Paşa ile  vresindekiler, bu durumun sorumlusu olarak g r lm ştir. Savaşın sonunda Enver Paşa da dâhil olmak üzere bazı isimler geri dönmek niyetiyle ülkeden ayrılmak durumunda kalmıştır. Enver Paşa arkadaşlarıyla beraber çıktığı bu veda yolunda onlardan ayrı bir yol izlemiş, Osmanlı'dan ayrıldıktan sonra Berlin'de ve Moskova'da bulunmuş ve daha sonra Basmacı Hareketi'ne katılarak Türkistan coğrafyasında da adını duyurmuştur.  ıktığı bu yolu amaçladığı şekilde sonlandıramayan Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Ruslara karşı

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Uzman, kubratatlisu4@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8491-4023.

çarpsırken vefat etmiş, Tacikistan'ın Belcivan kasabasındaki Çegan Tepesi'nde toprağa verilmiştir. Naaşı Süleyman Demirel döneminde 1996'da kendisine iade-i itibar verilerek Türkiye'ye getirilmiş ve İstanbul'da Abide-i Hürriyet Tepesi'ne defnedilmiştir. Bu çalışmanın dahil edildiği aralık ise 1918-1921 yılı arasında Enver Paşa'nın Berlin, Moskova'da ve Batum'daki faaliyetleridir. Bu yıllar arasında Enver Paşa hem Orta Asya Müslümanlarını kurtarmaya çalışmış hem de Anadolu'da Millî Mücadele döneminde liderliği Mustafa Kemal Paşa'dan almak ve yeniden Anadolu'da lider olmak için uğraşmıştır. Çalışmada Enver Paşa'nın dönem faaliyetleri ve kişiliği analiz edilmeye çalışılmıştır. Değerlendirmelerde arşiv belgesi, anı ve mektup türü birinci el ile ikinci el eserlerdeki bilgiler referans alınmış, konu bu şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enver, Berlin, Millî Mücadele, Moskova, Batum

Enver Pasha's Days in Berlin, Moscow and Batumi (1918-1921)

Abstract

Enver Pasha officially served the Ottoman Empire for 16 years, from 1902, when he graduated from the Military Academy, until 1918, when the First World War ended. He is still remembered today for all the positive and negative struggles he carried out on the front and behind the front, especially after the declaration of the constitutional monarchy in 1908. During his time as Minister of War, he modernized the Ottoman army by adapting the Prussian style to the Ottoman army. Enver Pasha, who became a son-in-law to the palace by marrying Naciye Sultan, the granddaughter of Sultan Abdülmecid, was also influential in his rise to power due to his closeness to the dynasty. Enver Pasha and his circle, who took the initiative in entering the World War, were aware that the balances in the world had changed and they entered this war not to experience an Anatolian adventure but to struggle for existence in this geography where Russia was also on the field. Although the war ended in favor in some places, the bloc that included the Ottomans was generally defeated in this war. Enver Pasha and those around him were seen as responsible for this situation. At the end of the war, some people, including Enver Pasha, had to leave the country with the intention of returning. Enver Pasha followed a different path on this farewell journey with his friends, and after leaving the Ottoman Empire, he was in Berlin and Moscow, and later joined the Basmachi Movement, making his name known in the Turkestan region. Unable to complete the path he had embarked on as he intended, Enver Pasha died while fighting against the Russians on August 4, 1922, and was buried on the Chegan Hill in the Belcivan town of Tajikistan. His body was brought to Türkiye in 1996

during the Süleyman Demirel period, and he was buried in the Abide-i Hürriyet Hill in Istanbul. The period included in this study is the activities of Enver Pasha in Berlin, Moscow and Batumi between 1918-1921. During these years, Enver Pasha tried to save the Muslims of Central Asia and also tried to take the leadership from Mustafa Kemal Pasha during the National Struggle in Anatolia and to become the leader in Anatolia again. In this study, the period activities and personality of Enver Pasha were tried to be analyzed. In the evaluations, information in first-hand and second-hand works such as archive documents, memoirs and letters were taken as reference and the subject was evaluated in this way.

Keywords: Enver, Berlin, National Struggle, Moscow, Batumi

Giriş

Enver Bey 23 Kasım 1881 Çarşamba günü dünyaya gelmiştir. Bayındırlık teşkilatında inşaat teknisyeni olan Ahmet Bey ile Ayşe Dilara Hanım'ın oğludur.¹ 6 kardeşin en büyüğü olan Enver Bey 6 yaşına kadar muhtelif iptidailerde (mahalle mektepleri) eğitim almıştır. Fatih Mekteb-i İptidaisi'nin ikinci yılındayken babasının Manastır'a çıkan tayini sebebiyle 1893'te Askeri Rüşdiye'ye (askeri ortaokul) kaydolmuş, burada ilk eğitimini aldıktan sonra da 1897'de Mekteb-i İdadi'ye (askeri lise) girmiştir. Daha sonra da eğitimine Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de (günümüzdeki Kara Harp Okulu) devam etmiştir.² Harbiye'den ikincilikle mezun olan Enver Bey 23 Kasım 1902 yılında³ 21 yaşında Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle⁴ piyade, topçu ve süvari sınıfları içinde 8'er ay bölük idare ve komuta etmek üzere, iki yıl süreyle 3. Ordu'ya tayin edilmiştir.⁵ İstanbul'dan Selanik'e hareket eden Enver Bey Selanik üzerinden de Manastır Ordu Merkezine gönderilmiş⁶ ve 5 Ocak 1903'te 13. Topçu Alayı'nın Birinci Bölüğüne tayin edilmiştir.⁷ 1905'te Kolağası rütbesi alan Enver Bey ertesi sene Binbaşı rütbesi almış⁸ ve 7 Mart 1906'da Manastır'da yeni kurulan askeri

¹ Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa* (Ötüken Neşriyat, 2023), 26.

² Aslan Turlybek, "Enver Paşa 1918-1922" (Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi, 2013), 1-4.

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt I (1860-1908) (Remzi Kitabevi, 1983), 195.

⁴ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 31.

⁵ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

⁶ Turlybek, "Enver Paşa" 12.

⁷ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

⁸ Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*. (İmge Yayınları, 1997), 5.

bölgelerden olan Ohri ve Kırçova'ya müfettiş olarak tayin edilmiştir. Burada çete savaşlarına komuta eden Enver Bey Rum ve Bulgar çetelerle mücadele etmiş⁹ 14 Aralık 1907'de Rumeli'de Eşkiya Takip Heyeti'ne atanmıştır.¹⁰

1889 yılında Askeri Tıbbiye'de *Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki* adıyla gizlice kurulan¹¹ ve 1908'in başlarında "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" adını alan bir cemiyet mevcuttur. İlerleyen zamanlarda "Enver" ismiyle özdeşleşecek olan bu cemiyete Enver Bey 12. üye olarak katılmıştır.¹²

İttihat ve Terakki'nin orduda ve siyasette etkin olduğu 1908 yılında Balkanlar'da ve bilhassa Makedonya'da karışıklık mevcuttur. Makedonya konusunda hükümetin pasifliği İttihat ve Terakki'yi rahatsız etmiştir.¹³ Aynı yıl İngiltere ile Rusya arasında yapılan ve Balkanlar'a ve Makedonya idaresine yönelik bir hamle niteliği taşıyan ortaklık anlaşması olan *Reval Görüşmeleri*'nden¹⁴ dolayı İttihat ve Terakki, Makedonya'nın ülke topraklarından yitirileceği ve tüm Rumeli'nin paylaşılacağı kanısına varmış ve bunun önüne geçilebilmesi için meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi gerektiğini 5 Haziran 1908'de Enver Bey aracılığıyla bir ayaklanma başlatılması suretiyle II. Abdülhamit'e anlatmıştır.¹⁵ İsyanı bastırmada başarılı olamayan II. Abdülhamit, olayların İstanbul'a taşınmasından korkmuş ve nihayetinde 23 Temmuz 1908'de "*İkinci Meşrutiyet*"i ilan ederek askıya alınan anayasayı yeniden yürürlüğe koymuştur. Enver Bey ise tüm bu başarısının haberini Makedonya-Tikveş'te iken almıştır. Enver Bey cemiyet tarafından Selanik'e çağırılmış ve gittiğinde Selanik halkının yoğun ilgi ve sevgisiyle karşılanmıştır. Öyle ki insanların içinden geçip yürüyecek yol bulmakta zorlandığını ifade eder. Selanik halkının gözünde Enver Bey artık "*Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey*" olmuştur.¹⁶ Meşrutiyet'in ilanından bir ay sonra 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilayetleri Müfettişliği görevine verilmiş, bundan kısa bir süre sonra, 5 Mart 1909'da da 5.000 kuruş maaşla Berlin'de Askeri Ataşe olarak görevlendirilmiştir.¹⁷ Burada Alman ordusunu yakından tanımış,

⁹ Turlybek, "Enver Paşa" 17.

¹⁰ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

¹¹ Turlybek, "Enver Paşa" 21.

¹² Turlybek, "Enver Paşa" 25-27.

¹³ Turlybek, "Enver Paşa" 29.

¹⁴ Serap Toprak, "Anglo-Rus İlişkilerinin Yapılandırılması Bağlamında 1908 Reval Görüşmesi", *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi* cilt 2 sayı 2 (2019): 58.

¹⁵ Turlybek, "Enver Paşa" 29, 30.

¹⁶ Turlybek, "Enver Paşa" 35-38.

¹⁷ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

meşrutiyetin ilanından da tanınan Enver Bey'e Almany'a'da bulunduğu bu sırada rütbesinin üstünde özel bir ilgi gösterilmiştir.¹⁸

Tarih 13 Nisan 1909'u gösterdiğinde (Rumî 31 Mart 1325) *31 Mart Vakası* olarak bilinen irticaî bir olay yaşanmıştır. “*Şeriat isteriz*” sloganlarıyla ayaklanan bir grup esasen padişaha değil hükümete yani İttihat ve Terakki'ye karşı başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştur. 31 Mart'ta *Avcı Taburları*'ndan çıkan bu isyanı Rumeli'deki 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığındaki *Hareket Ordusu* bastırmıştır. Bu sırada Berlin'de Askeri Ataşe olan Enver Bey ivedilikle Selanik'e gelerek Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığını devralmış ve Hareket Ordusu'nun bu isyanı bastırmasında önemli rol oynamıştır. Avcı Taburları'nda İttihat ve Terakki'ye karşı başlayan bu isyan ve darbe girişimi aynı zamanda II. Abdülhamit'in meşrutiyete karşı bir karşı-darbesi şeklinde yorumlandığı için 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamit tahtından indirilerek sürgün edilmiştir.¹⁹

1911-12 yıllarında Osmanlı-İtalya arasında yaşanan Trablusgarp Savaşı'nda görev alan Enver Bey,²⁰ 30 Temmuz 1911'de geçici görevle İşkodra Karargâhına gönderilmişse de²¹ daha sonra İşkodra'dan Bingazi'ye geçmiş²² ve Trablusgarp batı hattında görevli bulunmuştur. Bu sırada Kurmay Binbaşı rütbesindedir. Trablus ve Bingazi'de bedevi Arapları organize etmiş ve bölgede birçok başarıya imza atmıştır.²³ Burada bulunduğu resmî görevine 24 Ocak 1912'de Umum Bingazi Çevresi Komutanı olarak atanmıştır. Bu görevine ek olarak Bingazi Mutasarrıfı görevinde de bulunmuştur. 10 Haziran 1912'de Bingazi'deki görevine devam etmek üzere Kaymakam (Yarbay) rütbesine yükselmiştir.²⁴ Burada gidişat lehteyken bu sırada Rusya'nın da etkisiyle Balkanlar karışmış, Osmanlı 18 Ekim 1912'de barış yapmaya mecbur kalmış ve Trablusgarp ile On İki Ada'yı İtalya'ya terk ederek bölgeden ayrılmıştır.²⁵

Birinci Balkan Savaşı başladığında Trablusgarp'ta görevli olan Enver Bey buradan sonra yeni görev yeri olarak 1 Ocak 1913 tarihinde Çatalca Cephesi'ne görevli gelmiştir. Bu sırada 3 Şubat 1913'te Çatalca hattında başlayan savaşta Edirne tehlike altına girmiş ve şehri kurtarmak için çıkarılan asker bunu

¹⁸ Turlybek, “Enver Paşa” 40.

¹⁹ Turlybek, “Enver Paşa” 42-44.

²⁰ Turlybek, “Enver Paşa” 45.

²¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

²² İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, 6.

²³ Turlybek, “Enver Paşa” 52.

²⁴ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

²⁵ Turlybek, “Enver Paşa” 54-56.

başaramamıştır. Nihayetinde Bulgarların ani taarruzuyla Edirne teslim olmuştur.²⁶ Mevcut hükümet Kâmil Paşa Kabinesi de Edirne'yi gözden çıkararak Midye-Enez hattını sınır kabul etmeye hazır olduğunu söyleyince *Babıali Baskını* adıyla tarihe geçen bir hükümet darbesi yapılmıştır.²⁷ 23 Ocak 1913 günü yapılan ve başarıya ulaşan²⁸ bu baskında İttihat ve Terakki ekibi amacına ulaşmış ve Sadrazam Kâmil Paşa'nın istifa etmesini sağlamıştır. Böylece Enver Bey'in başını çektiği hükümet darbesi sayesinde Mahmut Şevket Paşa'nın kabinesi kurulmuştur.²⁹ Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın çok geçmeden bir suikastla öldürülmesi üzerine hemen ardından yine İttihatçılara uygun bir sadrazam atanması sağlanmış ve yeni kabine Sait Halim Paşa tarafından kurulmuştur. Hükümetin devamlılığı sağlandıktan sonra İstanbul'da güvenliğin artırılması için Enver Bey ve ekibi görevlendirilmiş, muhalif isimler yok edilmiştir. İttihat Terakki'yi sindirmek isterken daha da güçlendiren muhalefetten birçok isim idam ve infaz edilmiş, nihayetinde İttihat Terakki Sait Halim Paşa Kabinesi sayesinde ilk kez kendi isteğiyle kendi kabinesini kurmuştur.³⁰

Cemiyetin verdiği görevleri istendik yönde yerine getiren Enver Bey hızla rütbe atlamış, 15 Aralık 1913'te Miralay (Albay) ve 3 Ocak 1914'te Mirliya (Tuğgeneral) rütbesine yükseltilmiştir.³¹ Balkan savaşlarındaki yenilginin de etkisiyle orduda bazı ıslahatlar yapmaya karar veren İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından 4 Ocak 1914'te Harbiye Nazırlığı'na getirilmiştir. Enver Paşa, Harbiye Nazırı olduktan 4 gün sonra 8 Ocak 1914'te Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olmuş ve akabinde ordunun ıslahı için faaliyete başlamıştır. Ordunun gençleştirilmesi, yaşlı subayların tasfiye edilmesi ve emir-komuta zincirinin sıfırdan düzenlenmesi için bazı girişimlerde bulunmuştur.³² Ayrıca 5 Mart 1914'te Sultan Abdülmecid'in torunu, Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile evlenen Enver Paşa Osmanlı sarayına damat olmuştur ki bu yükselişte, kendi azminin dışında, bu durumun da etkisi vardır.³³

²⁶ Turlybek, "Enver Paşa" 64, 65.

²⁷ Hacer Göl, "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Tarih ve Gelecek Dergisi* cilt 7 sayı 1 (2021): 338.

²⁸ Kemal Yakut, "Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi" (Doktora Tezi: Anadolu Üniversitesi, 1998), 298.

²⁹ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki* (İletişim Yayınları, 1991), 73-75.

³⁰ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, 77-79.

³¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 481.

³² Senem Civgin, "Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* cilt 5 sayı 5 (2023): 136.

³³ Mustafa Çolak, *Enver Paşa (1882-1922)*. Atatürk Ansiklopedisi, 2, Kaynak: [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-\(1882-1922\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-(1882-1922))

Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Osmanlı Devleti önce tarafsızlığını ilan ederek "*Silahlı Bir Tarafsızlık*" antlaşması yapmış fakat çok da uzun sürmeyen bu tarafsızlığın neticesinde 10 Ağustos 1914'te Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) adında iki Alman gemisi Çanakkale Boğazı'na yerleştirilmiştir. Akdeniz'de İngiliz donanmasının takibinden kaçarken Osmanlı sularına sığınan bu iki gemi Enver Paşa'nın izniyle Boğaz'da bekletilmiştir. Nihayetinde bu gemiler Rusların Sivastopol, Novorosisk ve Odessa Limanları'nı bombardımana tutmuş ve bunun hemen ardından Rusya 2 Kasım 1914'te, İngiltere ve Fransa da 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Savaşta Enver Paşa'nın emriyle birçok cephe açılmış fakat Çanakkale Cephesi'ndeki kesin başarının dışında hiçbir cephede net bir zafer kazanılamamıştır. Devletin büyük bir hezimete uğradığı cephelerden en önemlilerinden biri ise Sarıkamış Cephesi olmuştur.³⁴

Enver Paşa'nın emriyle açılan, Sarıkamış Cephesi'nin de bağlı olduğu Kafkas Cephesi'nin açılmasında Paşa'nın amacı, Batum'a asker çıkararak Sarıkamış civarındaki Rusları daha fazla güçlenmeden imha etmek ve Rusya'yı güneyden kuşatmak olmuştur.³⁵ Cephede Sarıkamış Harekatı'nın yapılacağı Aralık 1914'te Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu Komutanı olarak bulunan Hasan İzzet Paşa'nın görevinden çekilme isteği üzerine o sırada Başkomutan vekili olan Enver Paşa, 3. Ordu Komutanlığını da üstlenmiştir.³⁶ 22 Aralık 1914'te 9. ve 10. Kolordu ile başlatılan Sarıkamış Harekatı ile ismini duyuran Enver Paşa³⁷ burada ve genel Kafkas Cephesi'ndeki tüm savaşlarda "*her zaman her yerde sürekli taarruz*" stratejisini uygulamıştır. Fakat Sarıkamış Harekatı başarısız olmuş, bu cephede yaşananlar tarihe acılarla geçmiştir. Enver Paşa'nın komutasındaki ordu 27 Aralık 1914'te Ruslar tarafından durdurulmuş ve 3. Ordu'ya bağlı 9. ve 10. Kolordu'nun askerleri ve sivilleri hava şartlarının kötü olduğu bu cephede soğuktan donarak ve diğer sebeplerle³⁸ vefat etmiş yahut kolorduların sayısının azalmasına sebep

³⁴ Civgin, "Reform Faaliyetleri", 138.

³⁵ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 291, 292.

³⁶ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 297.

³⁷ Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, İkinci Cilt (Nehir Yayınları, 1990), 276.

³⁸ Cephedeki kaybın çok fazla görünmesinin sebebi; "esir, kayıp, firar, salgın hastalık, ölümleri yeniden sayma ve gayriihtiyari Rus askerlerini de sayma ihtimali" maddelerinden kaynaklanmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir kaybın ölü, yaralı, esir, kayıp ve firar olarak 90.000'e yaklaşık olduğunu söylemiştir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III (1914-1922) (Remzi Kitabevi, 1985), 151). Fakat Ramazan Balcı, bölgede kaybedilen 23.000 Türk askeri ile Rusların elinde sağ esir kalan 2.000 Türk askerinin olduğunu ve 5.000 civarı hastane kayıpları ile beraber Sarıkamış'taki kaybın en üst sınırının 30.000 kadar olduğunu söylemektedir. Fazla verilen sayıların hatasının sebebi, sayılan cesetlerin içinde öncelikle Rus askerlerinin de varlığı ihmal edilmiştir. Bunun

olmuşlardır. Enver Paşa başarısızla sonuçlanan bu harekâtın sonunda, 2 Ocak 1915 tarihinde, bulunduğu cepheyi terk ederek İstanbul'a dönmüştür.³⁹

Şubat 1915'te İtilaf devletlerinin İstanbul'u topyekûn işgale hazırlandığının haberi alınmış ve Enver Paşa Çanakkale'nin kara savunma kuvvetini 2 tümendenden 4 tümene çıkarmıştır. Çanakkale Cephesi'nde Başkomutan Vekili olarak bulunan Paşa⁴⁰ burada 3. Kolordu'yu güçlendirerek ordu formuna sokmuş ve başına da Alman Islah Heyeti Başkanı Liman von Sanders'i komutan olarak tayin etmek suretiyle 5. Ordu'yu oluşturmuştur.⁴¹ Çanakkale zaferinden sonra Enver Paşa 26 Nisan 1915'te mevcut padişah Mehmet Reşad'ın yaveri olmuş ve 1 Eylül 1915'te de Ferik (Tümgeneral) rütbesini almıştır.⁴²

Enver Paşa'nın Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı olarak görevine devam ettiği Mayıs 1915'te Osmanlı Hükümeti, çeteleşmenin zirvesine ulaşan Ermenileri Müslüman halka zulmetmeleri, orduya alenen veya arkadan vurmak suretiyle zarar vermeleri, telgraf hatlarını ve ikmal yollarını kesmeleri, Rus çarının da etkisiyle Rus ordusu içinde gönüllü birlikler oluşturmaları vb. sebeplerle “zorunlu göç”e tabi tutmuştur. Hükümetin 27 Mayıs 1915'te Ermeniler için çıkarttığı zorunlu göç kararının altında imzası olan kişi Enver Paşa olmasa da dolaylı olarak bu kararın alınmasında etkili olan isim Enver Paşa'dır. Askerliğinin ilk yıllarında çete mücadelelerine katılan Enver Paşa o zamanlarda uğraştığı Rum ve Bulgar çete savaşlarından tecrübeyle, “çeteleşmeler”, eğer önlenmezlerse bunun nasıl bir sonuç doğuracağını bizzat yerinde görmüş bir isimdir. Siyasi emellerle ayaklanan ve çeteleşen Ermeni çetelerin bu tarihte sadece örgütleri kapatılmış ve elebaşları yakalanarak tutuklanmıştır.⁴³ Başkomutan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915'te dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı yollamıştır.

yanında Ruslara esir düşen 7.000 askerın 5.000'i şehit düşmüştü ve bu sayı hem esirler arasında hem de Sarıkamış civarı gömülen ölümler arasında iki kez sayılmıştır. Ayrıca cephede salgın hastalıklar sebebiyle de asker ölümleri yaşanmıştır. Bu durum daha sonraki günlerde anlaşılmış, hastalıklardan ölen askerlerin %24 oranda olduğu belirtilmiştir. Fakat hastalıktan olan cephe gerisi kayıplar da Sarıkamış Harekâtı kayıplarına dâhil edilmiştir. Harekâtın durmasından kısa süre sonra 8 Şubat 1915'te 3. Ordu'nun, bağlı birliklerin ve hastanelerdeki hastaların toplam insan mevcudu 92.133'tür (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Balcı, “Sarıkamış Harekâtı” (Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi, 1999), 239, 240). 3. Ordu'nun Sarıkamış Harekâtı başlamadan önceki sayısının 118.000 civarında olduğunu da göz önünde bulundurursak (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 297) Balcı'nın verdiği kayıp sayılar daha gerçekçidir.

³⁹ Civgin, “Reform Faaliyetleri”, 139.

⁴⁰ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 333, 334.

⁴¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 336.

⁴² Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

⁴³ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 345-347.

Bu yazıda Enver Paşa, *Van Gölü etrafında toplanıp isyan eden Ermenileri bölgeden çıkartmasını* Talat Paşa'dan rica etmiştir. Talat Paşa da 27 Mayıs 1915'te Sevk Kanunu'nun uygulanması için gerekli resmî belgeyi hazırlatmıştır.⁴⁴ Gelineen noktada Enver Paşa'nın ricası Talat Paşa'nın icrası ile Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler 27 Mayıs 1915'te Osmanlı hükümeti tarafından *"bir Osmanlı toprağından başka bir Osmanlı toprağına"*⁴⁵ sevk edilmiş", bu yolla bölgenin güvenliği sağlanmıştır.

Enver Paşa'nın emriyle açılan cephelerden biri de Irak ve İran Cepheleri olmuştur. İngiltere, 1914'ün sonlarına doğru Osmanlı'nın Irak'taki 38. Piyade Tümeni'ni tümüyle yenilgiye uğrattınca, İngilizlerin Irak'taki bu rahat ilerleyişi Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili görevlerinde bulunan Enver Paşa'yı Irak savunmasına yöneltmiştir.⁴⁶ 1915'te bir Irak harekâtı yapılmış ve bu harekât Osmanlı aleyhinde ilerlemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa Irak'ta bulunan 6. Ordu'nun başına her ne kadar İttihatçı Cemal Paşa'yı düşünmüşse de⁴⁷ onun hali hazırda Suriye'deki 4. Ordu Komutanlığı görevinde bulunması sebebiyle bunu

⁴⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*. Yayın No: 14 (Ankara, 1995) 7, 8.

⁴⁵ Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, Halep vilayetinin merkez kazası hariç Belen, Cisir-i Şuğur ve Antakya dâhilindeki köy ve kasabalar, şehir merkezi hariç Maraş sancağı, Adana, Kozan ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarında bulunan Ermeniler; Musul ve Zor mutasarrıflıklarının Van vilayetiyle bitişik olan kuzey kısımlarına, Halep vilayetinin doğu ile güneydoğusuna ve Suriye vilayetinin doğusuna tehcir edilmiştir. Hatta daha sonra 10 Haziran 1915'te başka bir talimatname çıkartılmış, buna göre göç eden Ermenilerin geride bıraktıkları malları koruma altına alınmış ve sahipleri adına satılmasına karar verilmiştir. Ayrıca yoksul kadınların ve askeri imalathanede çalışanların sevklerinin de ertelenmesine karar verilmiştir. 1918 sonlarında ise tehcir edilen Ermeniler için geri dönüş kararı alınmış ve kararın 18 Ekim 1918'de resmileştirilmesinden sonra çalışmalar hızlanmıştır. Fakat ne kadar Ermeni'nin eski yerlerine geri döndüğü hakkında kesin bir sayı vermek güçtür. Bu konuda 1921'de *"Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan"*, Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tabloya göre, Anadolu'da ve Orta Doğu'daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler için toplamda 644.900 sayısı bildirilmiştir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* cilt 7 sayı 16 (2008): 146-151). Bugün bilimsellikten uzak bir şekilde iddia edilen soykırımda ölen Ermeni sayısının muhtemel politik emellerle her fırsatta artırıldığını görmekteyiz fakat "Ermeni Patrikhanesi"nin verdiği sayı da ortadadır. O dönemde Rusya ve Avrupa nasıl ki Osmanlı'yı parçalamak için Ermenileri siyasi bir araç olarak gördü ve kullandıysa, benzer zihniyet bugün de yaşamaktadır. Patrikhane'nin verdiği sayıyı göz önünde bulunduracak olursak, Ermenilerin, yapılan soykırımla öldüğünü söyleyen yayınlara ve kişilere aldırış etmemek gerekir. Zira 1.5 milyona kadar varan gülcün sayıları savunanlar mevcuttur.

⁴⁶ Said Olgun ve Resul Babaoğlu, "Dönemin Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amare Zaferi (Toplu Bir Değerlendirme)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* cilt 39 sayı 67 (2020): 481.

⁴⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Alpay Kabacalı (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 195.

gerçekleştirememiş⁴⁸ ve Irak'taki 6. Ordu Komutanlığı görevini (Irak Mıntıkası Umum Kumandanlığı) Müşir (Orgeneral/Mareşal) Colmar von der Goltz'a vermiştir.⁴⁹ Irak Cephesi'nde Bağdat'a özel önem veren İngilizlerin bölgeye saldırma ihtimali yüksektir. Olası Bağdat saldırısına karşı bölgeyi savunmak için 13. ve 18. Kolorduların eksiklerini gidermek ve bölgeye giden yollar üzerindeki cephanede ıslah yapmak gerekmektedir. Fakat 13. Kolordu'nun 6. Piyade Fırkası ile aynı Kolordu'nun 2. Piyade Fırkası ve Müstakil Süvari Livası, Bağdat savunmasından alınarak İran sınırına sevk edilmiş ve devam eden savaşta Enver Paşa, İran'ın işgaline de karar vermiştir.⁵⁰ Fakat İran hem Enver Paşa'nın tasavvur ettiği gibi ele geçirilememiş hem de bu sırada İran siyaseti yüzünden Irak'ta ele geçirilen yerler de kaybedilmiştir.⁵¹ 1916 Aralık ayına kadar Irak Cephesi'nde Kutü'l Amare Savaşı dışında önemli bir gelişme olmamakla beraber 11 Mart 1917'de Bağdat İngilizlerin eline geçmiştir. İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirmesi hem İstanbul hem Enver Paşa için çok ağır bir hamle olmuştur.⁵² Fakat bölgedeki birliklerin ıslahı yerine birlikleri İran Cephesi'ne kaydırmak da Bağdat'ın düşmesinin doğal bir sebebidir.

Savaşın dikkat çeken başka bir cephesi de Hicaz Cephesi'dir. Enver Paşa Kudüs savunması için Ali Fuat Paşa'yı 20. Kolordu ile beraber Kudüs'te bırakmıştır. Fakat İngiliz kuvvetleri burada çok güçlü ve hırslıdır. Nihayetinde 9 Aralık 1917'de Kudüs'teki yüzlerce yıllık Osmanlı hâkimiyeti son bulmuş ve Osmanlı bölgedeki karargâhını Şam'a taşımıştır.⁵³

Devam eden savaşta topraklarını batıya doğru genişletmek isteyen Rusya'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olan Galiçya'yı ele geçirme çabası üzerine Avusturya-Macaristan, Almanya ile beraber Ağustos 1914'te Doğu Cephesi olarak da bilinen Galiçya Cephesi'ni açmak zorunda kalmıştır. Fakat bu cepheye yeterli olamayan mevcut devletler ihtiyaç halinden ötürü müttefik Osmanlı'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa'nın etkisiyle Osmanlı Genelkurmayı, daha önce Çanakkale'de savaşan birliklerden oluşan 15. Kolordu'yu Galiçya Cephesi'ne göndermeye karar vermiştir. 19 ve 20. Tümenlerden oluşan 15. Kolordu hazırlanırken özel bir

⁴⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 165.

⁴⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 195.

⁵⁰ Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi Üçüncü Cilt* (Nehir Yayınları, 1991), 178, 179.

⁵¹ Sâbis, *Harp Hatıralarım*, 1991, 181, 182.

⁵² Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 356, 357.

⁵³ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 352-354.

hassasiyet gösterilmiş ve Enver Paşa'nın emriyle genç, fizikî ve askeri özellikleri bakımından en iyi subaylar seçilmiştir.⁵⁴

Galiçya'dan sonra Doğu Cephesi'nin Romanya Cephesi tarafına bakacak olursak burada Dobruca'dan Bükreş'e, oradan da Tuna Nehri'nin kuzeyine yapılacak bir harekât için Almanya ve Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nden yardımcı kuvvet istemiş ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle 15 ve 25. Tümenlerden oluşan 6. Kolordu Romanya Cephesi'nde görevlendirilmiştir.⁵⁵

Yine müttefik devletlere yardım amaçlı askeri birlik gönderilen yerlerden biri de Makedonya Cephesi'dir. Enver Paşa'dan birlik talep edilen bu cephede Paşa, 46 ve 50. Tümenlerden oluşan 20. Kolordu ile 177. Alay'ı buraya göndermiştir.⁵⁶ Fakat iç karışıklıkları da bulunan Bulgarlara bu kuvvetler de yetmemiştir. Bunun üzerine Almanlar'dan destek istemişler fakat bu sefer destek talepleri reddedilmiştir. Elindeki kuvvetlerle İtilaf taarruzuna daha fazla direnemeyen Bulgaristan 29 Eylül 1918'de Selanik'te ateşkes imzalamış ve savaştan çekilmiştir. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi İttifak Devletleri için bir dönüm noktası olmuştur. Savaşın özellikle son yılında birbirine mecbur şekilde hareket etmek durumunda olan İttifak Devletleri, Bulgaristan'ın ateşkes imzalaması ile zor durumda kalmışlardır. İttifak Devletleri arasında domino etkisi yaratan bu çekilmeye bağlı olarak diğer müttefik devletler de sırasıyla ateşkes imzalamak zorunda kalmıştır. Nihayetinde savaş İttifak Devletleri için bir hezimetle son bulmuştur.⁵⁷

Galiçya, Romanya ve Makedonya'da Osmanlı kuvvetlerinin çarpıştığı bu zaman diliminde 5 Ocak 1917'de Harbiye Nazırlığı ve Başkomutan Vekilliği ibka edilen Enver Paşa savaşın sonlarına yaklaşılana sancıdan olsa gerek aynı yıl içinde üzerine birden fazla kez farklı görevler almıştır. 8 Şubat'ta Denizcilik Bakanı Vekili olan Paşa, 19 Nisan'da Başbakan Vekili ve Maliye Bakanı Vekili olarak görevlendirilmiştir. 22 Ekim'de ise Birinci Ferik (Korgeneral) rütbesine terfi etmiştir.⁵⁸

⁵⁴ Oya Dağlar Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* cilt 10 sayı 2 (2009): 35-37.

⁵⁵ Güzin Çaykırın, "Romanya Cephesinde Osmanlı 6'ncı Kolordusu'nun Harp Sahası", *Harp Tarihi Dergisi* sayı 9 (2024): 91.

⁵⁶ Ökkeş Narinç, "İki Komşunun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* cilt 2 sayı 4 (2019): 324.

⁵⁷ Narinç, "İki Komşunun İlk İttifakı", 329.

⁵⁸ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

Savaşın son yılında gidişat bellidir fakat hâlâ bir çaba vardır. Uzun zamandır Kafkasya ile ilgilenen Enver Paşa savaşın sonlarına doğru, 3 Şubat 1918’de, 6. Ordu Komutanlığı’na yolladığı bir yazıda, Türkistan’da (Orta Asya) Rusya’ya bağlı tüm İslam memleketlerinin ihtiyacı olan yardımların yapılması gerekliliğinden bahsetmiştir. Bahsi geçen yardımlar kabul edilmiş ve gelineen noktada Enver Paşa’nın Azerbaycan’ı Rus, Ermeni ve İngiliz işgalinden kurtarmak için kurduğu “*Kafkas İslâm Ordusu*”nun komutanlığına o sırada Musul’da 6. Ordu’nun emrinde bulunan üvey kardeşi Yarbay Nuri (Killigil) Bey’i atamıştır. Fakat Yarbaylık bu görevde yeterli olmayacağı için Nuri Bey Mirliwa rütbesine yükseltiştir. Ordunun lojistiği de Halil Paşa kumandasındaki 3, 6 ve 9. Ordulardan oluşan *Şark Orduları Grup Komutanlığı*’na verilmiştir.⁵⁹

Savaşın son yıllarında bir yandan Anadolu’da ve Arap coğrafyasında mücadele edilirken bir yandan Kafkasya’ya yardım için uğraşmıştır. Bu arada 10 Ağustos 1918’de Enver Paşa’nın Başkomutanlık vekilliği, Başkomutanlık Genelkurmay Başkanlığına çevrilmiş ve Paşa bundan yaklaşık bir ay sonra da Başbakan Vekili olmuştur.⁶⁰ Her ne kadar mücadeleye devam edilse de Bulgarların savaştan çekilmesi üzerine diğer müttefikler de ateşkes imzalamak zorunda kalınca gelineen noktada 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkesi’ni imzalayan Osmanlı Devleti savaştan resmen çekildiğini ilan etmiştir.⁶¹ Savaşın kaybedilmesiyle bir devir kapanmış, bilumum yetki ve rütbesiyle Enver Paşa resmi kayıta yazana göre 1-2 Kasım 1918 gecesi evinden kaybolmuştur. 1 Ocak 1919’da ise Enver Paşa’nın, askerlikten çıkarılmasına karar verilmiştir.⁶²

Savaştan yenik çıkan bir lider olarak Anadolu’dan ayrılmaya karar veren Enver Paşa ve arkadaşları bu süreçte ülkeden kendi başlarına ayrılımlarının mümkün olmadığını düşünüp gidiş için en yakın müttefikleri olan İstanbul’daki Alman askeri heyetinden yardım istemişlerdir. Memleketten nasıl ayrılacağına dair ilk toplantı 20 Ekim’de Enver Paşa ile Osmanlı Genelkurmay’ındaki en yüksek rütbeli Alman subayı olan General Hans von Seeckt arasında yapılmıştır. Seeckt, İttihatçı liderlerin Almanya’ya gitmek istemeleri durumunda Alman donanmasının bu yolculuğu organize edebileceğini ve İstanbul’daki Alman savaş gemilerinden birinin bu işle görevlendirilebileceğini söylemiştir. Seeckt dışında İstanbul’daki Alman Büyükelçisi Bernstorff ve Alman Dışişleri Bakanlığı da

⁵⁹ Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* sayı 2 (2019): 65-67.

⁶⁰ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

⁶¹ Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 384.

⁶² Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 482.

Enver Paşa ve arkadaşlarını himaye edebileceklerini ve ileride hiçbir şekilde iade edilmeyeceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Enver Paşa ve arkadaşları 1 Kasım gecesi Alman R-01 torpidosuyla ülkeden ayrılmıştır.⁶³ Böylece Almanya-Berlin'e gitmeye karar verilmiş fakat Enver Paşa Berlin yolunda karar değiştirmiş ve Kafkasya'ya geçmek amacıyla Almanya'ya gitmeyip Kırım'da arkadaşlarından ayrılmıştır.⁶⁴ Berlin yolunda arkadaşlarından ayrılan Paşa'nın şu an için amacı, bir an önce Kafkasya'ya gitmek ve hali hazırda orada faaliyet gösteren Türk ordusunun başına geçmektir.⁶⁵

Bu genel süreçte Kasım 1918 ile Ağustos 1920 arası tarihlerde sırasıyla İstanbul, Berlin, Moskova şehirlerinde bulunan Enver Paşa,⁶⁶ 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ayak basmış⁶⁷ Ağustos 1920 ile Eylül 1920 arası tarihlerde sırasıyla Moskova, Bakü ve tekrar Moskova'da bulunmuştur. Bu dönemde Enver Paşa ile Bolşevik liderler arasında doğrudan görüşmeler başlamış ve Paşa, kendi başlığında değineceğimiz *Bakü Kongresi*'ne katılmıştır. Enver Paşa özellikle 1920-21 tarihlerinde aktiftir. Ekim 1920'den Şubat 1921'e kadar sırasıyla Moskova, Berlin, Roma, tekrar Berlin ve tekrar Moskova olacak şekilde seyahatler etmiştir.⁶⁸

Bu çalışmada Enver Paşa'nın başlangıçtan 1918'deki ayrılışına kadar Osmanlı Devleti'nde iken gerçekleştirdiği mücadelelere, Paşa'nın Osmanlı'daki emellerine, daha sonra yaşadığı ülkelere ve buradaki faaliyetlerine, seyahatlerindeki şehirlerde bulunma amaçlarına ve buralardaki genel yaşantısına yer verilmiştir. Makalenin temel hedefi Enver Paşa'nın Anadolu'dan ayrıldıktan sonra geçirdiği yaşantısıdır. Enver Paşa'nın Berlin, Moskova ve Batum'da yaşadıkları, kurduğu temaslar, elde ettikleri ve kaybettikleri detaylandırılmaya çalışılmıştır. Bu makalede, daha önce ismine onlarca eser yazılan "Enver Paşa" başlığına yeni bir araştırma, yeni bir değerlendirme getirmek amaçlanmıştır. Çalışmada, Enver Paşa'nın faaliyetleri şehirler başlığında toplanarak anlatılmıştır. Buhara'daki mücadelesi kapsam dışı tutulmak suretiyle bu çalışmada arşivden, birinci el ve ikinci el kaynaklardan yararlanılarak Enver Paşa'nın mücadelesi şehir şehir incelenmiştir.

⁶³ Murat Bardakçı, *Enver* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 42, 43.

⁶⁴ Tolga Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı Enver Paşa* (Kamer Yayınları, 2018), 215; Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a* (Bağlam Yayıncılık, 1995), 19.

⁶⁵ Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı* (Akıl Fikir Yayınları, 2011), 184.

⁶⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 16.

⁶⁷ Turlybek, "Enver Paşa" 150.

⁶⁸ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 16.

1. Enver Paşa'nın Berlin'deki Faaliyetleri

Enver Paşa Kırım'da arkadaşlarından ayrıldığı bu süreçte birçok tehlike atlatmıştır. Halil ve Nuri Paşalara katılmak için bir takayla Karadeniz'den Kafkasya'ya doğru yolculuğa çıkmıştır. Kafkasya oluşumunun komutanı olmak amacıyla çıktığı bu yolculuk, Karadeniz'de yakalandığı bir fırtınayla son bulmuştur.⁶⁹ Günlerce devam eden fırtına yüzünden Kafkasya'ya gidemeyen Paşa, gemisini yine Kırım kıyılarına sürüklenirken bulmuş ve oradan çaresiz Berlin'e geçmiştir.⁷⁰ Enver Paşa'nın Berlin'deki günleri hep bir koşuşturma içerisinde geçmiş ve Paşa birkaç ay sonra gideceği Moskova macerasının temellerini burada atmıştır. Almanya'ya gittiğinde "Enver" ismini kullanmayıp "Ali Bey" olarak siyasetine devam etmiştir. Siyasi kulüpler kurup planlar yapmış ve Almanya'daki askeri ataşelik günlerinde yakın dostu olan Sarre ailesinin villasına gidip orada onlarla uzun zaman geçirmiştir.⁷¹

Enver Paşa'nın Berlin'de Sarre ailesi gibi temasta olduğu çok isim vardır. Ancak bu isimlerden özellikle biri Paşa'nın asıl amacına ulaşmasına önayak olmuştur. Berlin'de tanıştığı Bolşevik *Karl Radek*,⁷² onun Moskova'ya gitmesini sağlayacak olan kişidir. Henüz hapisnede olan Radek, bütün siyasi görüşmelerini hapisnedekeyken sürdürmüştür. Hatta Radek'in hapisnede bulunduğu zamanlarındaki ziyaretçilerinden ikisi, Enver ve Talat Paşalar olmuştur. Radek ile ilk teması kuran kişi ise Talat Paşa'dır. Enver Paşa'nın Berlin'deki son günlerinde Radek ile iletişime geçmesinde Sarre ailesinin de etkileri büyüktür.⁷³ Komünist Enternasyonal Sekreteri Radek, Osmanlı'yı uzun süre idare etmiş olan İttihat Terakki ile ittifak yapmakta fayda görmüştür. Radek'in düşüncesi ile İttihat Terakki'nin amacı benzerdir. Çünkü Orta Doğu ve Türkistan'da özellikle İngiliz propagandası oldukça yayılmıştı ve düşmanlar ortaktı. Tam da bu sebeple Radek, Enver Paşa'ya, "ortak düşmana ve İngiliz

⁶⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 20.

⁷⁰ İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, 9.

⁷¹ Bardakçı, *Enver*, 174.

⁷² Bolşevik Karl Radek 1919'da Komünist Enternasyonal Sekreteri'dir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 22). Daha sonra Moskova'da önemli mevkiilerde bulunmuştur. Radek Enver Paşa'ya, Moskova'ya gitmesini ve İngiliz emperyalizmine karşı Sovyetlerle Müslümanlar arasında bir ittifakın kurulmasına yardımcı olmasını önermiştir. Çünkü Ruslara göre İngiliz emperyalizmine karşı girişilecek olan mücadeleyi destekleyen herkes Moskova'da iyi karşılanır (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sonyel, Salâhi. R. "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", *Belleten* cilt 54 sayı 209 (1990): 382).

⁷³ Turlybek, "Enver Paşa" 145.

emperyalizmine karşı Sovyet-Müslüman müttefikliği fikrini savunması için onun Moskova'ya gitmesi üzerine" tavsiyede bulunmuştur. Radek'in koşulu; Türklerin, Müslüman dünyasını İngilizlere karşı mücadele etmeleri konusunda desteklemesi ve etkilemesidir. Buna karşılık Radek ise, Sovyet hükümetine, "*Türk milli direnişi desteklemesi yönünde*" tavsiyede bulunacaktır.⁷⁴

Enver Paşa'nın Almanya'da görüştüğü isimler sadece Bolşevik Ruslar olmamıştır. 1918 yılı sonlarına doğru Berlin'e ulaştığı bilinen Enver Paşa buradan Moskova'ya gidene kadar türlü ittifaklar aramıştır. Alman, İngiliz, Fransız ve Rus ajanlarıyla temasa geçmiştir. Enver Paşa'nın Berlin'de 24 Şubat 1920 akşamı gerçekleşen dikkat çekici bir görüşmesi olmuştur. Burada İngiliz Askeri Kurulu mensubu Binbaşı Ivor Hedley'le görüşmüş ve ona, Radek ile olan görüşmenin içeriğinden bir nevi bahsetmiştir. Paşa, "*İngiltere'nin Müslüman sömürü ülkelerinde, İngilizlere karşı bir ihtilâl örgütlemek amacıyla*" kendisinin, Sovyet yönetimiyle işbirliği yapmak üzere olduğunu ve bu uğurda Moskova'ya gitmek üzere olduğunu İngilizlere açıklamıştır. Enver Paşa Ruslara güvenilmemesi gerektiğini düşünüyor olsa gerek ki bu yüzden Hedley'e, "*İngilizlerle işbirliğini, Bolşevik Ruslarla işbirliğine tercih edeceğini*" söylemiştir. Esasen İngiltere ile işbirliği yapmak isteyen Paşa, Moskova yolculuğunu birkaç gün erteleme kararı aldığını söyleyerek onlarla işbirliği için bazı koşullarının⁷⁵ olduğunu da iletmıştır.⁷⁶ Enver Paşa, İngiltere'nin onunla anlaşması halinde Berlin'de kalacağını ve Moskova ile olan görüşmelerini kesinlikle keseceğinin garantisini vermiştir. Ayrıca İngiltere'ye karşı beslenmekte olan olumsuz duyguları tamamen değiştirmek için Doğu'ya gideceğini de söylemiştir. Fakat İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden W.S. Edmonds, bu görüşmeyi kendi çıkarlarına uygun bulmamıştır. Enver Paşa ile iş yapmayı kabul etseler dahi Enver Paşa'ya Bolşevikler konusunda güvenilmeyeceğini ve günün sonunda Enver ile İttihat ve Terakki'nin Bolşeviklerle işbirliği yapacağını düşünmüşlerdir. Ayrıca Enver Paşa'nın ideolojisinin, Mısır ve Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle bağdaşmadığına kanaat getirmişlerdir.⁷⁷

⁷⁴ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 23.

⁷⁵ Koşulları ise şu şekildedir: "*Türkler Avrupa 'da kalacak ve Türklerin Asya'daki varlığının da hatırı sayılır kısmı korunacak. Kafkasya, Türkistan ve Afganistan'ın bağımsızlığının tanınacak. Mısır'a verilen bağımsızlık gibi Sudan'a da bağımsızlık verilecek ve İngiltere ile Mısır arasında bir antlaşma imzalanacak. Arabistan 'a self determinasyon gereği kendini yönetme hakkı tanınacak ve İzmir ve Trakya'nın kaderi Türkiye lehinde belirlenecek*" (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 22).

⁷⁶ Sonyel, "Mustafa Kemal-Enver Çatışması", 382, 383.

⁷⁷ Sonyel, "Mustafa Kemal-Enver Çatışması", 383.

Hal böyle olunca Enver Paşa'nın müttefikliğini hali hazırda isteyen yukarıda bahsi geçen Bolşevik Radek ile olan görüşmeler mecburen devam etmiştir. Enver Paşa yıllar sonra yeniden benzer bir durumla karşılaşmıştır. Paşa yine, Birinci Dünya Savaşı'na girmeden hemen önceki gibi bir gidişatla sınanmış, aslında İngiltere'yi tercih eden ama Rusya'ya mecbur kalan Enver Paşa nihayetinde Moskova'ya gitmek, Rusları tercih etmek zorunda kalmıştır. İngilizlerden olumlu dönüş alamayan Enver Paşa, Radek'le yeniden bağlantıya geçmiştir. Paşa'nın Almanya günleri artık bitmek üzeredir. Sık sık hapishaneye Radek'i ziyarete giden Paşa, bu ziyaretlerin sonunda Bolşeviklerle işbirliği yapmaya mecburen karar vermiştir.⁷⁸

Amaçlarını, ideallerini ve yapacaklarını teorik olarak planlayan Enver Paşa'nın yapması gereken artık işin uygulama kısmına geçmektir. Ancak ona Moskova yolunu açacak olan Radek'in Enver Paşa'yla tanıştığı dönemden bu yana hâlâ Alman hapishanesinde olması, onları uygulama safhasından mahrum bırakmaktadır. Bu yüzden Enver Paşa Alman ordusunun başındaki Hans von Seeckt'in ona karşı olan güveninden faydalanmış ve Radek'in hapishaneden kurtarılmasına önayak olmuştur. Bu olaydan sonra artık Enver Paşa'nın Moskova yolculuğu kesinleşmiştir.⁷⁹

İngilizlerin Enver Paşa'nın işbirliği önerisini reddetmesi üzerine Paşa, Radek aracılığıyla bağlantı kurduğu Sovyet Rusya'yı, *"hem kendi adını temize çıkarmak hem de İngiltere'den öç almak için bir sıçrama tahtası olarak kullanmak amacındadır."* Rus liderler de onu, *"Batı emperyalizmine"* karşı kullanmayı planlamakta, bol bol övmekte, mali ve askeri yardımda bulunacaklarına dair de söz vermektedir.⁸⁰ Enver Paşa'ya Moskova yolculuğunda Ruslar'ın sınırına kadar General Seeckt eşlik etmiştir. Bu yolculukta Paşa önce karadan ve sonra denizden ilerleyerek Königsberg'e kadar ulaşmış ve buradan da trenle Rus sınırına varmıştır. 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ayak basan Paşa'nın Berlin macerası artık sona ermiştir.⁸¹

⁷⁸ Enver Paşa bu işbirliğindeki amaçlarını şu şekilde anlatır: *"İslam milletlerinin kurtarılması. Müstereken, Avrupa emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, sosyalistlerle işbirliği gerekliliği. Kurtarılan memleketlerin iç işlerinde dinî esaslara dokunmamak şartıyla sosyalizm ilkelerini kabul etmek. İslam'ın kurtuluşu için, ihtilal de dâhil olmak üzere bütün baskı araçlarının kullanılması. İslam camiası içinde her unsurun gelişmesine izin verilmesi"* (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Turlybek, "Enver Paşa" 145).

⁷⁹ Turlybek, "Enver Paşa" 145.

⁸⁰ Sonyel, "Mustafa Kemal-Enver Çatışması", 383, 384.

⁸¹ Turlybek, "Enver Paşa" 150.

2. Enver Paşa'nın Moskova'daki Faaliyetleri

Yüzyıllardır Osmanlı düşmanı olan Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle Türklere karşı yeni tutum oluşmuştu ya da en azından öyle görünüyordu. Bu durum karşısında yeniden harekete geçen İttihatçılar, Bolşeviklerin destekleriyle Orta Doğu ve Türkistan'daki Müslüman topraklar üzerindeki emellerine ulaşabilirdi.⁸² Bu ve benzeri amaçlarla 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ayak basan Paşa artık bu tarihten ölümüne kadar geçecek olan iki yıllık bir süreçte hem Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın idaresindeki Millî Mücadele'ye katılabilmenin yollarını arayacak hem de Türkistan'da Bolşeviklere karşı mücadele verecektir.⁸³ Enver Paşa Moskova'ya gider gitmez Türkistan ve Çin'deki casusluklarıyla ünlü, Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelen ajanlarından olan ve o sıralarda Omsk'da bulunan Hacı Sami Bey'e telgraf çekmiş ve kendisini bilgilendirmiştir.⁸⁴

“Ruslar ile anlaşarak Türkistan'ı ayaklandırmak ve Kafkaslarda mücadeleye devam etmek” niyetiyle Moskova'da mola veren⁸⁵ Enver Paşa'nın burada yaptığı ilk işlerden birisi, Bolşevik liderlerden Lenin, Troçki gibi önemli komünist simalarla görüşmesi olmuştur. Kendisini Türkiye temsilcisi olarak tanıtan Paşa'nın amacı, Türkistan'a geçmeden önce orada ilan etmeyi planladığı Turan İmparatorluğu için gerekli olan silah ve mühimmatı Bolşevikler'den sağlamaktır. Ancak bu kişiler Paşa'nın Turancı kimliğinin farkındaydılar. Buna rağmen işbirliği yapmayı kabul etmişlerdir. Çünkü Enver Paşa'nın onlardan beklentisi olduğu gibi onların da Paşa'dan beklentileri vardır. Bolşeviklerin Enver Paşa'yla işbirliği yapmaya olumlu bakmalarının önemli üç sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler şu şekildedir:

1. Enver Paşa ve ekibi vasıtasıyla Şark milletlerine bağımsızlık vaat edip Orta Asya ve Hindistan'daki İngiliz sömürgeciyle mücadele etmek.

2. Enver Paşa'nın Millî Mücadele için Anadolu'ya götürmeyi planladığı Azerbaycan Türk'ü piyadelerin arkasında *III. Enternasyonal'e* bağlı olan *Türkiye Komünist Partisi'nin* teşkilatını Anadolu içlerine sokmak.

3. Şark milletlerini Sovyetler ile işbirliği yapmak konusunda teşvik etmek.⁸⁶

⁸² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 22.

⁸³ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 226.

⁸⁴ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 34.

⁸⁵ Bardakçı, *Enver*, 46.

⁸⁶ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 227.

Bolşevik liderlerden ilk olarak Lenin’le görüşen Enver Paşa, ortak hedeflerden ve Bolşevizm’e bağlılığından söz etmiştir. Kendisine fırsat verilmesi durumunda Afganistan’da Bolşevik İhtilâlini de yürütebileceğini belirtmiştir. Ayrıca İngilizlerin Afganistan ve Hindistan’daki faaliyetlerini engellemek adına elinden gelen her şeyi yapacağına dair söz vermiştir. Enver Paşa’nın konuşmaları ve Lenin’e sunduğu vaatler karşı tarafta memnuniyetle karşılanmıştır. Anlaşıldığı üzere ikisinin de ortak hedefi İngiliz sömürgelerini engellemekti fakat Lenin Enver Paşa’nın asıl amacını destekleyici vaatlerde bulunmamıştır. Enver Paşa Türkistan’ın bağımsızlığını onlara kazandırmak hedefi dışında bir de Hint Müslümanları’nın bağımsızlığını Hintlere kazandırmayı da hedeflemekteydi. Bu amaç doğrultusunda *“Rusların silah ve mühimmat konusunda Hint Müslümanlarına destek vermeleri durumunda Hindistan’da yapılacak ihtilâlin başına geçmeye hazır olduğunun sözünü”* Lenin’e vermişti. Ancak Lenin Hint Müslümanları’nın bağımsızlığını hayalden ibaret olarak gördüğü için bu konuyla pek ilgilenmemiştir. Onun asıl ilgilendiği konu Buhara’daki Türkler idi. Ona göre Hindistan ve Afganistan’dan evvel Türkistan’a yönelmek daha mantıklıydı çünkü orası görece kontrolü kolay bir coğrafyaydı. Konuşma esnasında Lenin, Enver Paşa’dan ayrıca Troçki ve Halk Komiserleri ile de bir görüşme yapmasını istemiştir. Konuşmaları bittikten sonra Kremlin Sarayı’ndan ayrılan Enver Paşa ve heyetinin yeni hareket noktası Troçki olmuştur.⁸⁷

Enver-Troçki ilişkisinin mahiyetine baktığımızda Enver Paşa’nın Troçki’nin konuşmalarından çıkarımları, *“Moskova’da güçlü bir partinin olduğu, Troçki’nin de bu partiye mensup olduğu ve bu partinin 1914 yılına ait eski Alman sınırını tanımaya hazır olabileceği”*⁸⁸ yönündedir. Zaten Paşa’nın Moskova ziyaretindeki amaçlarından biri de Alman-Sovyet ilişkisinin kurulması üzerineydi ki Alman-

⁸⁷ Tuğrul Özcan, “Enver Paşa’nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)”, *Uluslararası Tarih Dergisi History Studies* cilt 5 sayı 4 (2013): 98, 99.

⁸⁸ Bu yüzden olsa gerek, bu dönemde SSCB’de henüz iktidara gelmemiş olan Joseph Stalin, Troçki hakkında çok da olumlu düşüncelere sahip değildir. Türkiye’nin 1926’dan sonra Batılı devletlerle ilişkilerinin gelişmeye başlamasıyla Sovyet Rusya’nın Türkiye üzerindeki dikkati artmaya başlamıştı. Batı ile ilişkileri düzeltmeye yoğunlaşan Türkiye’yi şüpheyle takip eden Sovyet Rusya, dönemin Başbakanı İsmet İnönü’yü ülkesine davet etmiştir. 1932’de Moskova ziyareti yapan İnönü anılarında, Kremlin’de Stalin ve Sovyet Hükümetiyle olan toplantılarından, görüşmelerinden bahsetmiştir. Bu görüşmelerden birinde Enver Paşa hakkında yorum yapan Stalin öncelikle Troçki’den bahsetmiş ve Troçki’yi Enver Paşa ile kıyaslamıştır. Stalin, *“Troçki’nin de Enver Paşa gibi fantezist olduğunu”* söylemiş, Troçki de Enver de *“birtakım hayal içinde ölçü bilmeyen insanlardır”* diyerek sözünü bitirmiştir. Moskova Kremlin’de Stalin’den Enver dinleyip gelen Başbakan İnönü, bize bu bilgileri *Hatıralarında* aktarır (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar II* (Bilgi Yayınevi, 1987), 244, 245 ve 249’ncu sayfalar).

Sovyet ittifakının tartışılması gereken bir konu olduğu hakkında Sovyet aydınlarını ikna etmeye de çalışmıştır. Moskova'daki Alman Büyükelçisi G. von Hilgar ile Alman Dışişleri Bakanlığı Rusya Daire Başkanı A. Von Maltzan arasında gidip gelen diplomatik kurye, Enver Paşa tarafından Berlin'deki Alman subaylar ile İttihatçılara gizli mesaj gönderilmek üzere de kullanılmaktadır. Moskova'da Alman-Sovyet ilişkilerini düzeltmeyi de görev edinen Paşa, buradayken Alman dostlarına yazdığı mektupta *"Türk-Alman işbirliğini önermiş, tüm Sovyet hükümetini kazanabilmek için ise Troçki'nin partisini güçlendirmelerini ve gerekirse bu partiye gayri resmi yardım yapılması ve hatta silah satılması gerektiğini"* vurgulamıştır. Paşa kısaca Almanya'nın mevcut konumunu belirlemek ve bunu kesinleştirmek için Sovyetlerle anlaşmanın öneminden bahsetmiştir.⁸⁹ Böylece Lenin'den sonra Troçki ile de görüşen Enver Paşa gündemine genel olarak askeri meseleleri almıştır. Troçki ile görüşmesinin ardından Paşa, heyetiyle beraber Halk Komiserleri Meclisi'nde de bir görüşmeye alınmıştır. Bu meclis ise Enver Paşa ve heyetinin aldığı kararları prensipte onaylamıştır. Ayrıca Paşa ve heyetine *"komünizme kati suretle ihanet etmeyeceklerine dair"* yemin ettirilmiş ve görüşmeler artık bu yemin dâhilinde sürdürülmeye devam etmiştir.

Paşa'nın bu görüşmelerden sonraki ilk uğrak yeri Türkistan olmuştur çünkü Türkistan ortak karardır. Yukarıda bahsedildiği üzere -Lenin için de kontrolü daha kolay bir coğrafya olan- Türkistan'a geçip, Sovyetler'e bağımlı olan Türkleri örgütlemekle uğraşan Enver Paşa ayrıca bu dönemde Sovyet hükümetinin iç ve dış sorunlarla mücadele etmekte olduğunu farkındaydı. Özellikle dışarıda emperyalizme karşı mücadele etmekte olan Rusların ne altını ne de ihraç edebilecek bir mamulü vardı. İhtilâlle beraber mevcut para tedavülden kaldırılmış, mücevher ve kıymetli kürk ticareti de yasaklanmıştı. Meclis ise zenginlerden toplanan birkaç yüz kile mücevheri Enver Paşa'nın emrine vermeyi planlamaktaydı. Enver Paşa'ya Rusların bu denli güvenmesinin sebebi ise Paşa'nın gerçek bir komünist olduğuna inanmalarından dolayı değildir. Aksine, Almanya'nın Türkiye'ye *Enverland* ismini verecek kadar Paşa'ya güvenmesinden kaynaklıdır. Bu konumdaki Enver Paşa, Ruslar için bazı önemli işler yapabilirdi. Mesela mühendislik alanında uzman olan Alman zabitlerini Rusya'ya getirebilir ve Fransızlardan kaçırılan silahların bir kısmının satın alınmasını sağlayabilirdi. Bu sebepten Paşa'nın ve Rus yetkililer tarafından görevlendirilen Sobriyanof'un Almanya'ya gönderilmeleri, meclis kararıyla kesinleşmişti. Zenginlerden alınan mücevherler ve birkaç ton kürk, Enver

⁸⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 34, 35.

Paşa'nın ve Sobriyanof'un emrine verilerek bu iki ismin Berlin'e gitmesine karar verilmiştir. Enver Paşa Berlin'e Bolşevik bir diplomat sıfatıyla gönderilmiştir.

Bir yandan Bolşevikler adına diplomatlık yaparken bir yandan da teçhizat temini için uğraşan Enver Paşa aynı zamanda İngilizlerden Ruslara gelecek yardım ve desteğe çok önem vermektedir. Eğer bu yardımı sağlayabilirse Türkistan'da kurulması planlanan Turan İmparatorluğu'nun sınırları Moskova'ya kadar dayanabilirdi. Paşa Moskova'da bulunduğu sıralarda Türkistan'da bulunan Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarından Hacı Sami Bey'i Moskova'ya çağırması ve Türkistan'ın son durumu hakkında Sami Bey'den bilgi almıştır.

Lenin, Troçki ve Halk Komiserleri ile görüşmelerinin ardından Sami Bey ile yapılan görüşme Enver Paşa'nın Türkistan mücadelesi fikrinin hayata geçirilmesinde ilk somut adım olmuştur. Ayrıca Berlin'de temeli atılan ve Moskova'da tam anlamıyla kurulan *İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği*, bu somutluğu daha da belirginleştirmiştir. Üstelik bu cemiyetin Moskova'da kurulması fikrinde Ruslar'ın onayının alınması ve dahi bu cemiyetin bütün mali kaynaklarının Sovyetler'den sağlanması üzerine Ruslarla anlaşılması, oldukça dikkat çekicidir.⁹⁰

Bahsi geçen cemiyetin kurulma sebebi, İttihatçılar'ın, Sovyetler'in de destekleriyle Doğu'daki Müslümanları İngiliz emperyalizminden kurtarabileceklerine inanmalarından dolayıdır. Bu uğurda, 1920'nin ortalarında Enver Paşa, bu cemiyeti kurmuş ve bir *Müslüman Bölüşü*'nün kurulmasını da ısrarla savunmuştur. İngilizlerin, Afganistan ve Buhara'yı, Hindistan yarımadasına Bolşevizmin bulaşmasını önleyecek bir tampon olarak düşünmesi, Sovyet liderleri, Enver Paşa'nın İngiltere'ye duyduğu nefretten yararlanmaya itmiştir. Sovyetler Enver Paşa'yı "*Doğu halkı üzerinde olumlu bir etki yaratır*" diye ümit ederek desteklemişler ve bu uğurda Rus ve Türkistan basınında, Enver Paşa sık sık "*Müslüman dünyasının kurtarıcısı olarak*" yüceltilmiş ve "*Silahsız Napolyon*" şeklinde tasvir edilmiştir. Paşa'nın ise Sovyetleri siyasi itibarlarının iadesinde sıçrama tahtası olarak gördüğünü tahmin etmek güç değildir.⁹¹

Bahsi geçen Sovyet emellerinden ötürü cemiyetin tüm mali kaynakları Sovyetler'den temin edilecektir. Ayrıca bunun bir sebebi de, Enver Paşa ve arkadaşlarının 1919'dan itibaren genel olarak mali sıkıntı çekmesi yüzündendir. Enver Paşa bu dönemde Necmettin Molla ve Cavit Beyler'den de maddi destek talep etmiştir. Hatta Paşa, 1920 sonunda borçlarını ödemek ve ailesine aylık 2.000

⁹⁰ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 232-235.

⁹¹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 36, 37.

frank verebilmek için Talat Paşa'dan 20.000 frank borç almıştır. Mali kaynaklar sebebiyle bu dönemde Enver, Talat ve Cemal Paşaların aralarının bozulduğunu bilmekteyiz. Moskova'da bulunduğu sıralarda Enver Paşa hayatını idame ettirebilmek için özel çaba harcamış ve borçlanmıştır.

Gelinen noktada Moskova'daki İttihatçılar, günlük yaşamlarını devam ettirebilmeleri ve siyasi faaliyetlerini desteklemeleri için Sovyetlerden borç para talep etmişlerdir. Sovyetler tarafından Enver Paşa'ya verilen 400.000 markın 50.000 markı Paşa'nın arkadaşlarının Moskova'da harcamaları için kullanılmış, kalan 350.000 mark ise topluluk için kaynak olarak bekletilmiştir. Sovyetler bu parayı 100.000 ve 300.000 marklık iki taksitte vermiştir. Rusların Enver Paşa'ya ayrıca nakit para yerine verdikleri kürk ve mücevherler de vardır ki Paşa'nın bunları Berlin'de satabileceği düşünülmüştür. Fakat Enver Paşa Şubat 1921'de Moskova'da daha iyi kalitedeki bir kürk ceket ve eldiven için, 450.000 ruble değerindeki başka bir kürk ceket ve bir çift eldiveni değiştirmiştir. Yine elinde bulunan bir samur omuz atkısını 500 milyon rubleye satmıştır. Ayrıca Moskova'da kaldıkları sürede Enver Paşa ve arkadaşları sık sık karaborsada alışveriş yapmak durumunda kalmıştır. O günlerde böyle bir alışveriş yapmak bir zamanların Harbiye Nazırı için oldukça zor bir durum olsa gerek.⁹²

2.1. Enver Paşa ve Bakü Enternasyonal Kongresi

Yukarıda bahsedildiği üzere Enver Paşa Moskova'ya gittiğinde ilk olarak Bolşevik liderlerle görüşmeler yapmıştır. Bolşeviklerle ve Hacı Sami Bey'le yapılan görüşmelerden ve ayrıca İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'nin kurulmasından sonra Paşa hedefini gerçekleştirmek yolunda daha da somut bir adım atmıştır ki bu adım Bakü-Şark Milletleri Kurultayı'dır.⁹³ Bakü'de toplanan bu kongre 4 Eylül 1920'de gerçekleşmiştir. Kongreyi düzenleyen teşkilat, III. Komünist Enternasyonal'dir. Enternasyonal'in Başkanı ise Zinoviev'dir.⁹⁴ Müslümanlar arasında hatırı sayılır bir ünü olan ve Sovyetlerin de rakibi İngiltere'ye karşı intikam alma isteği bulunan Enver Paşa'nın, komünist camia için epey önemli olan bu kongreye misafir olarak katılmasına izin verilmiştir. Hatta İngiliz istihbaratına kongre hakkında bilgi veren bazı delegeler Enver'i "Sovyet dostu" olarak nitelemişlerdir.⁹⁵ Burada İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'ni

⁹² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 26-28.

⁹³ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 232-235.

⁹⁴ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya*, Cilt III, 539.

⁹⁵ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 37.

temsil eden Enver Paşa ile heyeti ve BMM Hükümetini temsil eden Dr. İbrahim Tali (Öngören) Bey Başkanlığındaki Anadolu heyeti bulunmuştur.⁹⁶

Toplantı salonunda ilk sıralarda oturan Enver Paşa bir bildiri hazırlamış ve uzun bir konuşma yapmaya niyetlenmişti. Fakat “sadece 10 dakika iznin var” şeklinde uyarılmış ve konuşması kesilmiştir. Bu kural aslında tüm konuşmacılar için geçerlidir fakat başlarda uyarılara uymayıp devam eden Enver Paşa uyarılar artınca çekilmek zorunda kalmış ve kızgınlıkla kongreyi terk etmiştir. Takip eden oturuma da katılmayı reddetmiştir.⁹⁷ Her ne kadar kongreye katılmasına izin verilmişse de kongreyi terk ettirecek kadar olumsuz davranılmasının sebebi de kendi başlığında değineceğimiz, Enver Paşa ve arkadaşlarının Rusya’da bulunmalarından endişelenen BMM etkisindendir.⁹⁸ Fakat 8 Eylül’de kendisi sunmadığı ama onun adına okunmak üzere uzun bir bildiri göndermiştir. Toplantı salonunda Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği’ni temsil ettiğini iddia eden Enver Paşa’nın hazırladığı bildiri, Enver Paşa tarafından hazırlanmış diğer başka belgelerle birlikte kongredeki diğer delegelerce okunmuştur. Enver Paşa bildirisinde, “Bolşevizm” kelimesini İttihatçıların terminolojisine almıştır. Bunun dışında “zülüm görmüş halk”, “milli self-determinasyon”, “barışseverlik”, “zenginliğin eşit bölüşümü” ve “eğitimin yaygınlaştırılması” gibi kelimeleri de Paşa sık sık kullanmıştır. Fakat yine de bu kelimeler Sovyet tarafında karşılık bulmamıştır. Çünkü hâlâ padişaha ve halifelğe bağlı olduğuna inandıkları bu isim ne derse desin Bolşevik idealinden uzak olacaktır.

Fakat bir gerçek vardır ki, Enver Paşa bu dönemde Sovyetleri sahte bir Bolşevizm ile etkilemeye çalışmamıştır. Paşa gerçekten de bu ideolojiden etkilenmiş, sosyalizm, milliyetçilik ve Müslümanlık karışımı özgün bir ideoloji benimsemiştir. Bunu, Paşa’nın Moskova’daki stilinden de anlamaktayız (Ek 1). Enver Paşa’nın bu halinde ise, Mustafa Suphi ve Sultangaliyev’in himayesindeki *Müslüman Komünist Grubu*’nun etkilediği *Türk Komünist Partisi*’nin etkisi vardır. Fakat Enver Paşa’nın ideolojisi ne şekilde değişmiş olursa olsun o dönemin bulanık atmosferinde Bolşeviklere bunu kanıtlayamazdı. Bu sebepten olsa gerek kongrede Enver Paşa tarafından dağıtılan ve delegelerce okunan konuşmada “Allah’ın hâkimiyeti”, “İslam savaşçıları”, “Halkın kutsallığı” gibi dinî terimler

⁹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)* (Çağdaş Matbaacılık, 2000), 2.

⁹⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 37, 38.

⁹⁸ Ayşe Ertaş, “Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa’nın Faaliyetleri” (Yüksek Lisans Tezi: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2022), 63.

sansürlenmiştir. Yine Bolşevik ideolojisine uygun olmayan bazı tanımlamalar da değiştirilmiştir. Mesela *“İhtilalci Doğu dünyasının temsilcileri olan bizler”* tanımlaması, *“Bütün dünyada emperyalizm ve kapitalizme karşı savaşan bizler”* şeklinde değiştirilerek verilmiştir.⁹⁹

Enver Paşa'nın bildirisinin bahsi geçen kısımlarının sansürlenmesi sebebiyle savunucusu olan Zinoviev'in zor durumda kaldığı toplantı salonunda, Enver'in cümlelerinden sansür ihtiyacı hissetmedikleri bir cümle bulunmaktadır. Paşa bu bildirgede dikkat çekici özellikteki şu cümleyi kullanmıştır: *“eğer, bugünkü Rusya o zaman mevcut olsaydı, biz yanınızda olurduk.”*¹⁰⁰

Ayrıca kongredeki metninde Paşa'nın bilhassa altını çizdiği bir konu vardır: *“Biz halkın arzu ve isteklerine göre hareket ederiz. Halkın iradesinin serbestçe uygulamasına taraftarız. Biz, bizi sevenlerle beraber oluruz, bizi sevmeyen halkın da kendi meselesini kendinin halletmesine taraftarız”*¹⁰¹ Daha önce bahsedildiği üzere Enver Paşa, İngilizlerle işbirliğinde anlaşmaya çalıştığı sıralarda, onlara bazı koşullar sunmuştu ve bunlardan biri de self-determinasyon ilkesinin gereği olan *“Arabistan'a kendi kendini yönetme hakkı verilmelidir”* koşuluydu.¹⁰² Görüldüğü gibi burada da benzer durumdan bahsetmiş ve tutumlu davranmıştır.

Özetle, Bakü'deki Şark Milletleri Kurultayı'nda emperyalizm ve kapitalizme olan mücadelesinden ve Avrupa politikacılarının yalancılığından bahseden Enver Paşa her ne kadar III. Enternasyonal müttefikinde bulunmaktan iftihar ettiğini söylese de Azerbaycan komünistlerinden Dadaş Bünyadzade, Enver Paşa'ya saldırmış ve onu Alman emperyalizmine yardımcı olmakla suçlamıştır.¹⁰³ Dr. İbrahim Tali'nin ve Enver Paşa'nın hazırladıkları metinler Bünyadzade örneğindeki gibi ağır tepkilerle karşılanmış, her ikisi de eleştirilmiştir. Sonuç olarak kongredeki her iki metinle de ilgili genel kongre kararı, üç noktada toplanmıştır: 1. Emperyalizme karşı savaşanlar desteklenecektir. 2. Türk hareketi sadece yabancılara karşıdır. Olası Türk başarısı, emekçi sınıflara bir şey kazandırmayacaktır. 3. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bunları dikkatle izlemek ve beklemek durumundadır. Bunlar (İttihatçılar) samimiyetlerini ispat etmelidir ve eski hatalarını silmelidir. Neticede genel bir sonuç çıkaracak olursak kongrede Türk köylü ve işçilerine *“bağımsız*

⁹⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 38.

¹⁰⁰ Tunaya, *Bakü Doğu Halkları Kurultayı*, 2, 3.

¹⁰¹ İlyas Kara, *“Basmacılık Hareketi'nde Enver Paşa'nın Rolü”* (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2008), 85.

¹⁰² Sonyel, *“Mustafa Kemal-Enver Çatışması”*, 383.

¹⁰³ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 237.

*organizasyonlar halinde teşkilatlanmaları ve birleşmeleri'' öğütlenmiştir ve alınan bu kararlar 1800 delege tarafından kabul edilmiştir.*¹⁰⁴

Enver Paşa, kongredeki kararlardan hareketle üç çıkarımda bulunmuştur. Bunlardan birincisi, Müslüman ve Doğu ülkelerindeki İngiliz karşıtı hareketin özerk karakterini dikkate almak ve desteklemek gerektiğidir. İkincisi, ihtilalin Müslüman ve doğu ülkelerine zorla ihracı ve oradaki demokratik organlar ile işbirliği gerektiğidir. Üçüncüsü ise Müslüman dünyasında Müslümanlar dışında faaliyet gösteren herhangi bir hükümet yapısının kabul edilmemesi hususudur. Fakat kongredeki komünist vekillerin çoğunluğu ve özellikle de Müslüman olmayanlar Enver Paşa'yı pek dikkate almamışlardır ki bu da Paşa'nın destekleyicilerinden Bolşevik Zinoviev ve Radek'in tamamen başarısız olduğunu göstermektedir. Hatta tüm bu yaşananlara rağmen kongreden sonra bile Bolşeviklerle olan yakınlığına devam eden Enver Paşa'nın Bakü'deki varlığı, bir süre sonra Bolşevikler arasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Çünkü şehirde, kalabalık ve silahlı Müslümanlar bulunmaktadır ve Enver Paşa bunların içinde oldukça popüler bir isimdir. Dolayısıyla Bolşevikler, Sovyetlere karşı darbe teşebbüsü olmasından çekinmişlerdir. Enver Paşa bu sıralarda Türkistan'ın önemli Müslüman isimleriyle kişisel görüşmeler yapmaktaydı ve bu bundan çekinen Bolşevik yetkililer, uygun bir zamanında Moskova'ya dönmesi için Paşa'ya tavsiyelerde bulunmaktaydı. Fakat bu tavsiyeler Enver tarafında ciddiye alınmamış ve Paşa, faaliyetlerine devam etmiştir.

Kongreden geriye kalan ise *Mesaî*¹⁰⁵ adında siyasi bir program olmuştur. *Mesaî*, hem radikal hem de alışılmışın dışında bir programdır. Çünkü bu programın içeriğinde sosyalist, İslamcı ve milliyetçi sentezler bulunmaktadır. Bizzat Enver Paşa, programın ruhunu komünizm ile bağdaştırmıştır. Zaten bu programın terminolojisi de büyük oranda Marksizm'den alınmıştır. Hatta programın, kontrol edilmek ve biraz değiştirilmek kaydıyla Türkiye'de dahi uygulanabileceği öne sürülmüştü. Anadolu'daki tüketimi göz önüne alarak hazırlandığı tahmin edilen bu programın uygulanması için, Enver Paşa'nın odaklandığı iki husus olmuştur. Birincisi, *Mesaî* programı, İttihatçıların

¹⁰⁴ Tunaya, *Bakü Doğu Halkları Kurultayı*, 3.

¹⁰⁵1920'de hazırlanan *Mesaî*, Halk Şûrâlar Fırkası Programı'dır ve kitapçık şeklinde sunulmuştur. Bunu sonraları Mete Tunçay hazırlamış ve SBF Yayınları'nda basılmıştır. *Mesaî* aynı zamanda o dönemde kurulan siyasi partinin de ismidir. Partinin ilk önce adı *Mesaî* iken daha sonra *Halkın Sovyet Partisi* olmuş ve *İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği* adıyla devam etmiştir. Yani metinde bahsi geçen *İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği*'nin ilk ismi *Mesaî*'dir. Bu aşamalardan geçen *Mesaî*'nin kısa süre sonra buradaki adı da İttihat ve Terakki Partisi olmuştur (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 40).

Bolşevikler yanında yer aldığını açıkça belirtmek için yazılmıştı. İkincisi ise, Enver Paşa, Ankara'daki mecliste Mustafa Kemal Paşa'ya karşı İttihatçı faaliyetler için girişimde bulunacaktı ve burada bunun teorik temelini atmaya çalışmaktaydı. Neye dayanarak böyle düşündüğü bilinmez fakat Enver Paşa, Anadolu halkının, Mustafa Kemal Paşa'nın idaresinden daha solcu ve daha yenilikçi olduğunu düşünmekteydi. Bunun için de sürekli, siyasi Mesai planının taslaklarını Anadolu'ya yaymıştır. Mesela Mesai Trabzon'da basılmış ve yapraklar halinde şehre dağıtılmıştır. Paşa, Sovyet baskısı olmaksızın kendi iradesiyle, bu dönem Anadolu'sunda sosyo-ekonomik şartlar açısından Anadolu için komünizmi uygulanabilir bir ideoloji olarak görmüş ve bunun için kısa bir süre de olsa uğraşmıştır.¹⁰⁶

Ağustos ve Eylül 1920'de Moskova, Bakü ve yeniden Moskova güzergâhını izleyen Enver Paşa¹⁰⁷ geline nokta Bolşeviklerce istenmediği Bakü'den ayrılarak yeniden Moskova'ya dönmüştür. Moskova'ya dönüşünden kısa bir süre sonra, Enver Paşa, Sovyet liderlerin, stratejik bir yer olduğunu düşündükleri Kafkasya'yı kontrol etmeye kararlı olduklarını öğrenmiştir. Enver Paşa böylece, 1921 baharı öncesinde Anadolu kuvvetlerini güçlendirmek için Sovyetlerden talep ettiği birliklerin ona verilmesi hususunda, Moskova'nın isteksizliğinin sebebini de anlamıştır. Zaten Enver Paşa istediği bu birliklerin Azerbaycan Müslümanlarından veya kendi komutası altındaki birkaç süvari tümeninden oluşmasını istemişti fakat Sovyetler ona, "*Kızıl Ordu'nun Anadolu Ordusu'nu güçlendirmek için gerekli gücü sağlayabileceği*" teklifiyle gelmişti. Enver Paşa bu teklifi kabul etmemiş ve nihayetinde Sovyet Hükümeti'nin ona hiçbir Müslüman birliği veremeyeceğini kesin olarak anlamıştır.

Geline nokta Bakü Kongresi, Enver Paşa'nın, Bolşeviklerin Kafkasya'daki çıkar çatışmalarından haberdar olması açısından yararlı olmuş fakat Paşa'nın Bakü Kongresi'nde yer alması ve Bolşeviklerle işbirliği, ona bir başarı sağlamamıştır. Sovyetlerin kendisine, istediği şekilde yardım etmeyeceğini anladıktan sonra Enver Paşa, Moskova'dan umudunu tamamen kesmiş ve yönünü Anadolu'ya çevirmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 39, 40.

¹⁰⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 16.

¹⁰⁸ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 40.

3. Enver Paşa'nın Batum'daki Faaliyetleri

Enver Paşa'nın yukarıda belirtilen faaliyetlerinden sonra Moskova'dan 1920'nin Ekim ortalarında ayrıldığı ve yeni güzergâh olarak Batum'u seçtiği görülür. Ancak Batum'a gitmesinin asıl amacına baktığımızda bunun sadece Türkistan Türkleri ile bağlantılı olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Enver Paşa'nın bu tarihlerdeki tek amacı Türkistan mücadelesi olmamıştır. Moskova'da BMM hükümetinin büyükelçisi olan Ali Fuat Cebesoy ile görüşen Enver Paşa Türk Kurtuluş Savaşı'na katılmak isteğini bildirmiş, bu konuda Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir mektup yazmıştır. Mektubu ulaştırmak üzere Cebesoy'a veren Enver Paşa umduğu cevabı alamamıştır. İşte bu olayın hemen ardından Temmuz 1921'de İttihat ve Terakki Kongresi'ni toplamak amacıyla Batum'a gitmiştir. Yani şu sıralar Enver Paşa'nın asıl amacı Türkistan mücadelesi değildir çünkü Batum üzerinden Anadolu'ya geçmek istemektedir.¹⁰⁹ Bu tarihlerde Enver Paşa'nın oldukça karmaşık fikirler benimsediği görülür. Paşa'nın asıl amacı Moskova'yı bile şaşırtacak bir rota üzerinde gelişmiştir. Enver Paşa'nın amacı ilk etapta Batum üzerinden Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye destek olmak ve Millî Mücadele'de liderliği ele geçirmek olmuştur.¹¹⁰ Enver Paşa, Mustafa Kemal'e gönderdiği ilk mektupta *“Müslümanları örgütleyerek, Anadolu'da kurtuluşa yardımcı olmak amacıyla Moskova'ya gittiğini, orduyu yeniden örgütlemek ve ülkeye yararlı olmak amacıyla, Bolşeviklerin izniyle Bakü'ye gideceğini”* bildirmiştir. Enver Paşa ile beraber Rus Bolşeviklerinin etkisi altında olan bazı isimler de Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'yı Rumlara karşı ivedilikle saldırıya geçmemekle suçlamakta ve bu sebeple Mustafa Kemal'i liderlikten düşürmeye çabalamaktaydı. Anadolu'daki bu ikilik özellikle İngilizler tarafından desteklenmiş ve körüklenmiştir.

Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Şark Milletleri Kurultayı'na İslam ülkelerini temsilen Enver Paşa'nın katıldığını öğrenen Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerin emellerinden ciddi anlamda kuşkulananmaya başlamış çünkü onların Anadolu'da lider vasfında Enver Paşa'yı görmek istediklerini, esas amaçları uğrunda onu gerek Anadolu'da gerekse Türkistan'da kullanmak niyetinde olduklarını, Milli Mücadele'nin lideri olarak kendisinden hoşlanmadıklarını ve yerine Enver Paşa'yı geçirmek istediklerini tahmin etmekteydi. Enver Paşa, kısaca Mustafa Kemal Paşa'ya karşı Bolşeviklerce bir koz olarak kullanılabilirdi.¹¹¹ BMM Hükümeti tam da bu yüzden Enver Paşa ve arkadaşlarının Rusya'da

¹⁰⁹ Ramazan Ata, *Türkistan Bağımsızlık Savaşı ve Enver Paşa (1917-1924)* (Hüner Yayınları, 2016), 101.

¹¹⁰ Turlybek, “Enver Paşa” 169.

¹¹¹ Sonyel, “Mustafa Kemal-Enver Çatışması”, 384-387.

bulunmalarından endişelenmiştir. 20 Haziran 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın, Kazım Paşa'ya mevcut konuda gönderdiği mektupta, Enver, Talat ve Cemal Paşaların TBMM adına hiçbir işle görevlendirilmedikleri yazılmıştı.¹¹² Fakat bu yazı Enver Paşa'yı engellemeye yetmemiştir. Paşa, Anadolu'da Milli Mücadele'ye destek veren arkadaşlarıyla mektuplaşmakta, Milli Mücadele ile ilgili bilgiler almaktadır. Arkadaşlarının kurduğu teşkilâtlar ve özellikle de *Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi için faaliyetler yürütmektedir. İngiliz sömürgesi altındaki Doğu Müslüman ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları için çalışacağını belirten ve bu uğurda İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nı kuran Enver Paşa'nın planlarının değişmesinin sebebi biraz da 15 Mart 1921 tarihinde Talat Paşa'nın öldürülmesi ve Arap Müslüman üyelerin Enver Paşa'nın görüşlerini milliyetçi olarak nitelemeleri sebebiyle bu teşkilattan ayrılmalari üzerine gelişmiştir. Enver Paşa da bundan sonra bütün planlarını Anadolu üzerinde yapmaya başlamış, Anadolu'ya geçme faaliyetlerine girişmiştir.¹¹³

Enver Paşa bilhassa Halil Paşa'yla olan mektuplarında sürekli olarak Anadolu'daki teşkilatlanmalardan bahsetmiştir. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatının İstanbul'daki şubesine mektup göndermiştir. Ankara'da özellikle BMM'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olan, Enver Paşa'ya yakın olan mebuslar Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini desteklemekteydi.¹¹⁴ Fakat Milli Mücadele komutanları Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelme ihtimalinden çekinmekte ve bilhassa Kazım Paşa Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelme ihtimaline karşılık kumandası altında olan Sami Sabit Bey'i Trabzon 13. Fırka Kumandanlığına tayin etmişti.¹¹⁵

Enver Paşa her ne kadar tek amacının İslam ülkelerini kurtarmak olduğunu, memlekette ikilik çıkartmak niyetinde olmadığını fakat memleketin tehlikede olduğunu gördüğü anda geleceğini ve kimsenin buna engel olamayacağını yazmışsa da¹¹⁶ Enver Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'ya gelmesi meclis kararıyla yasaklanmıştır.¹¹⁷ Ayrıca bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Savaşı'ndaki başarısı, Paşa'nın umutlarını tamamen söndürmüştür.

¹¹² Ertaş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 63.

¹¹³ Ertaş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 85, 86.

¹¹⁴ Ertaş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 91.

¹¹⁵ Ertaş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 107.

¹¹⁶ Ertaş, "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa", 114.

¹¹⁷ BCA., 30-18-1-1/2-38-18 (Belge detayı için bkz. Ek 2).

Anadolu'dan umudu tamamen kesilen Paşa artık Batum'dan da ayrılıp Buhara'ya gitmek için hazırlıklara başlamıştır.

BMM Hükümeti'nin kabul etmediği Enver Paşa'nın zaten resmî olarak da Anadolu'yla bir bağı kalmamıştı. Osmanlı ordusu ile ilişkisi kesildikten sonra tüm uğraşlarına rağmen bir daha kabul görmemiş olan bir asker olarak artık kaderini Türkistan'da arayacaktı. Bu sebeple de komünistlerle iş birliği yapmayı makul görmüştür. Eşi Naciye Sultan bu konuda artık onun tek hedefinin *“Orta Asya Türklerini ve Hint Müslümanlarını bağımsızlığına kavuşturmak”* olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸

Enver Paşa'nın Rusya macerasına baktığımızda, Rusya'ya gelişindeki düşüncesiyle Rusya'dan gidişindeki düşüncesi tamamen aksi bir vaziyettir. Geldiğinde Enternasyonal kurultaya katılan, Bolşeviklerle gayet iyi anlaşılan hatta kurultaydaki temsilcilere *“yoldaşlar”* diye hitap eden Paşa gitmiş, şimdi onlara karşı olan ve artık onların kendisini kullandığını düşünen bir Paşa gelmiştir. Enver Paşa'yı Rusların nasıl kullanmak istediklerini, onun İttihat ve Terakki'den arkadaşı olan Şekip Arslan anlatmaktadır: *“Ruslar Enver'e ve Enver'in arkadaşlarına karşı daima uyanık davranarak onların sırtından geçinmişler fakat Rusya'da bulunan Müslüman topluluklarına Enver ve arkadaşlarının mücadelesi fikrinin ulaşmasından çekinmişlerdir.”* Ayrıca Enver Paşa ve arkadaşlarına Bolşeviklerden: *“İslam dünyasının bir fikir etrafında toplanmasını sağlamak için büyük bir fedakârlık yaptığınızı Kızılar çok iyi biliyor. Hâlbuki ayağa kaldırmak istediğiniz topluluğun dağıtılmasını İngilizlerden daha çok Ruslar istemektedir.”* sözleriyle bir uyarı geldiği de görülmektedir.¹¹⁹

Gelinen noktada Ruslarla işbirliği yaparken bir yandan da Türkistan teşkilatlanması yapamayacağı anlaşılan Enver Paşa artık açıktan açığa savaşacak ve sonraki uğrak yeri Buhara olacaktı. Ruslarla kurduğu samimiyeti ilk başlarda sonuç verecek gibi görünmüştü fakat aralarındaki güveni zamanla yitirdiler ve bundan sonra işbirliği, diplomasi gibi masum yollarla bu işin hallolmayacağı anlaşılmıştı. Zaten Türkistan'ın bağımsızlığını hedefleyen Paşa elbette bu bağımsızlığı savaşarak almak zorunda olduğunun farkındaydı ve zaman kazanmaya çalışmıştı. Bundan sonra tüm enerjisini Türkistan sahalarında harcayacak olan Enver Paşa Buhara'da önemli işlere imza atacaktır. Batum'dan Buhara'ya giden Paşa'nın buraya geliş amacı; Doğu Buhara, Semerkant, Lakay, Hive ve Fergana Korbaşlarını yani diğer isimleriyle *“Buhara milliyetçisi*

¹¹⁸ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 248.

¹¹⁹ Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı*, 248, 249.

*Basmacıları'' bir cephede birleştirmek ve bu birleşimi tüm Türkistan adına Bolşeviklerin aleyhinde uygulamak olmuştur.*¹²⁰

Sonuç

Berlin'de iken Moskova için, Moskova'da iken de Bakü için teşkilatlanmaya çalışan Enver Paşa 1920 yılında SSCB ile ittifak yapmıştır. Kızıl devrimi dünyaya yayma amacı uğrunda Asya'da ve Anadolu'da sürdürülecek faaliyetlerde Enver Paşa'dan beklentileri olan SSCB, Enver Paşa'ya başlarda destek vermiştir. Ancak Enver Paşa'nın SSCB ile görüşmelerinin farklı amaçlar içermesi ve bunun sonradan anlaşılması üzerine Bolşevikler hayal kırıklığına uğramıştır. SSCB böylece Enver Paşa'dan ümidi kesince Anadolu Hükümeti ile temasa geçerek İtilaf Devletleri'ne karşı Anadolu'daki mücadelelerinde onları desteklemişlerdir. Enver Paşa'nın Moskova'da gerçekleştirdiği Bolşevik liderlerle olan görüşmeleri, onun Türk-İslam dünyasında saygınlığını artırmıştır. Şark Milletleri Kurultayı'na katılan Asya milletleri delegelerinin de katkılarıyla Enver Paşa, Türkistan Türklerinin kurtuluşu için bir sembol isim haline gelmiştir. Görüşmeler sonucunda elde ettiği imkânlarla mali bir kaynak oluşturmayı kısmen de olsa başarmış ve Bolşeviklerden maddi yardımda bulunacaklarının da sözünü almıştır.

Enver Paşa, Moskova'da Bolşeviklerle yaptığı görüşmelerden başlarda memnundur. Fakat zamanla kendisinin esas amacı anlaşılınca Bolşevikler Enver Paşa'dan geri durmaya başlamışlardır. Gelineen noktada Enver Paşa'nın Bakü'de ve Moskova'da bulunması Bolşevikleri alenen rahatsız etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nden kalma olumsuz bir imajı da olan Enver Paşa şu durumda hem Bolşeviklerin düşmanca tavırlarına maruz kalmış hem de bilhassa Batum'da bulunduğu sıralarda Anadolu Hükümeti'nin hedefi haline gelmiştir. Bu durum Enver Paşa açısından önemli bir süreç olmuştur. Çünkü Anadolu'ya geçmek için çabalayan ve bunu başaramayan Enver Paşa'nın hayatı artık Türkistan'da yürüttüğü mücadeleler sırasında son bulacaktır.

Buhara hariç tutulmak suretiyle yaşadığı belli şehirlerdeki hayat hikâyesine değindiğimiz Enver Paşa Osmanlı Devleti'nde ve devam eden süreçte yaşadığı yerlerde, isminden sıkça söz ettiren bir asker olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çöküşüne değil de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna sebep olan isimlerden biri olarak tarihe geçen Paşa her ne kadar Anadolu

¹²⁰ Kara, "Basmacılık Hareketi'nde Enver Paşa" 91, 92.

Hükümeti'yle zıt düşmüşse de aslında onun da verdiği mücadelelerinden birisi, yine Anadolu'nun kurtuluşu üzerinedir. Her ne kadar Enver Paşa gerçeği ve algısı bütünleştirilmiş, tarihte yeri olmayan farklı bir Enver yaratılmışsa da arşivlerden ve kaynaklardan alınan bilgi, tarihsel süreçleri ile Enver Paşa'nın hedeflerini anlamamızda bizlere yardımcı olmaktadır. Bu bakış açısıyla Enver Paşa'nın farklı şehirlerdeki farklı emellerine bu çalışmada yer verilmiş, başlıklar mümkün olduğunca detaylandırılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30-18-1-1/2-38-18.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). Yayın No: 14, Ankara, 1995.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Altunsoy, Yılmaz. "Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi." *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2 (2019): 42-91.

Ata, Ramazan. *Türkistan Bağımsızlık Savaşı ve Enver Paşa (1917-1924)*. Hüner Yayınları, 2016.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. Cilt I (1860-1908). Remzi Kitabevi, 1983.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. Cilt III (1914-1922). Remzi Kitabevi, 1985.

Balcı, Ramazan. "Sarıkamış Harekâtı." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.

Bardakçı, Murat. *Enver*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Bardakçı, Murat. *Naciyem, ruhum, efendim...* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Cemal Paşa. *Hatıralar*. editör Alpay Kabacalı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Civgin, Senem. "Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)." *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 5 (2023): 129-176.

Çavdar, Tevfik. *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları, 1991.

Çaykırın, Güzin. "Romanya Cephesinde Osmanlı 6'ncı Kolordusu'nun Harp Sahası." *Harp Tarihi Dergisi*, sayı 9 (2024): 89-109.

Çelik, Hacer. "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 7, sayı 16 (2008): 143-163.

Dağlar Macar, Oya. "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, cilt 10, sayı 2 (2009): 35-58.

Ertaş, Ayşe. "Milli Mücadele Yıllarında Enver Paşa'nın Faaliyetleri." Yüksek Lisans Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2022.

Göl, Hacer. "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı." *Tarih ve Gelecek Dergisi*, cilt 7, sayı 1 (2021): 334-362.

İnan, Arı. *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*. İmge Yayınları, 1997.

İnönü, İsmet. *Hatıralar II*. Bilgi Yayınevi, 1987.

Kara, İlyas. "Basmacılık Hareketi'nde Enver Paşa'nın Rolü." Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2008.

Kösoğlu, Nevzat. *Şehit Enver Paşa*. Ötüken Neşriyat, 2023.

Narınç, Ökkeş. "İki Komşunun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)." *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 4 (2019): 315-331.

Olgun, Said ve Resul Babaoğlu, "Dönemin Kaynaklarına Göre Kutü'l-Amare Zaferi (Toplu Bir Değerlendirme)." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 39, sayı 67 (2020): 477-502.

Özcan, Tuğrul. "Enver Paşa'nın Bolşeviklerle Görüşmeleri (1919-1920)." *Uluslararası Tarih Dergisi History Studies*, cilt 5, sayı 4 (2013): 93-106.

Sâbis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*. İkinci Cilt. Nehir Yayınları, 1990.

Sâbis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*. Üçüncü Cilt. Nehir Yayınları, 1991.

Sonyel, Salâhi. R. "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması." *Belleten*, cilt 54, sayı 209, (1990): 381-402.

Savaş, Tolga. *Turan Orduları Başkomutanı Enver Paşa*. Kamer Yayınları, 2018.

Şakir, Ziya. *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı*. Akıl Fikir Yayınları, 2011.

Toprak, Serap. "Anglo-Rus İlişkilerinin Yapılandırılması Bağlamında 1908 Reval Görüşmesi." *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi* cilt 2, sayı 2 (2019): 55-67.

Tunaya, Tarık Zafer. *Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri I)*. Çağdaş Matbaacılık, 2000.

Turlybek, Aslan. "Enver Paşa 1918-1922." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.

Yakut, Kemal. "Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi." Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, 1998.

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*. Bağlam Yayıncılık, 1995.

İnternet Kaynakları

Çolak, Mustafa. *Enver Paşa (1882-1922)*. Atatürk Ansiklopedisi, Kaynak: [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-\(1882-1922\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/666/Enver-Pa%C5%9Fa-(1882-1922))

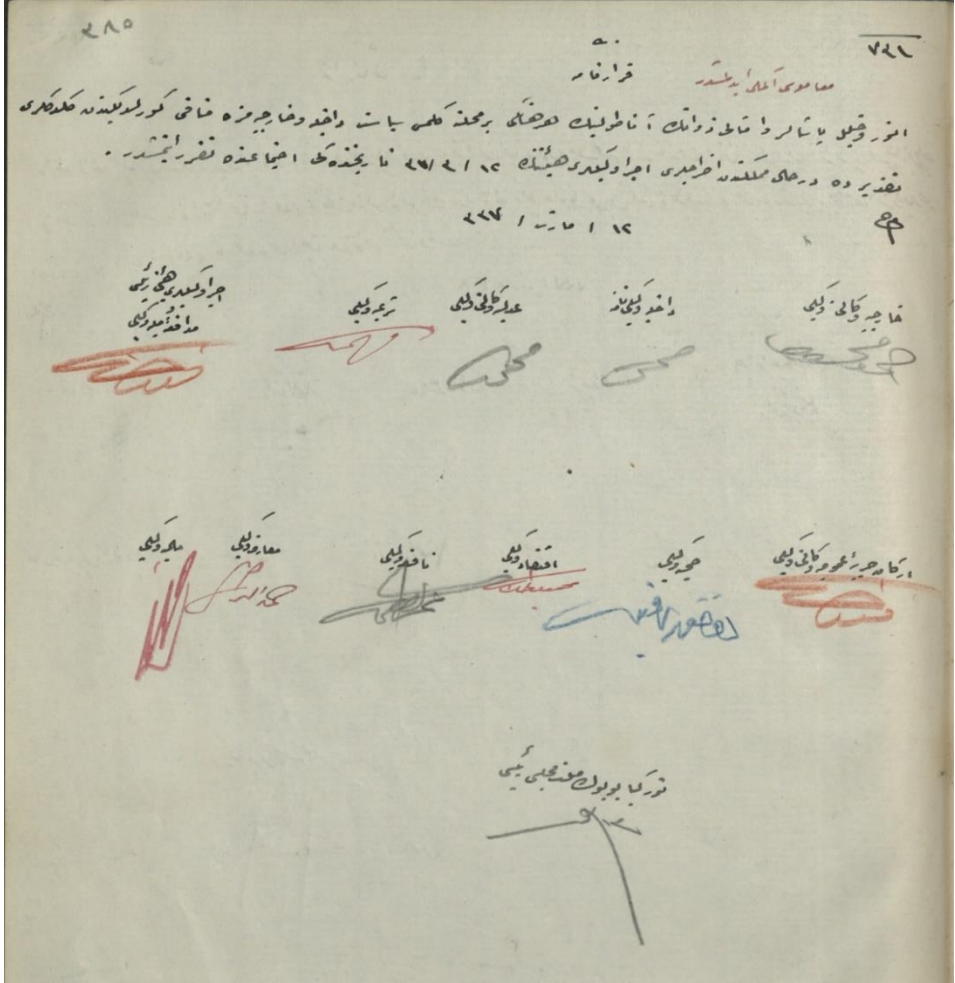
EKLER

Ek 1. Murat Bardakçı, *Naciyem, ruhum, efendim...* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 576.

Enver Paşa'nın 1921'de Moskova'da çektiirdiği stereoskop fotoğrafı.

Ek 2. Enver Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'ya gelmesinin meclis kararıyla yasaklandığı arşiv belgesi.

Belge içeriği: "Enver ve Halil Paşalar ve emsâl-i zevâtın Anadolu'nun herhangi bir mahalline gelmesi siyâset-i dâhiliyemize ve hariciyemize menâfî görüldüğünden, geldikleri takdirde derhâl memleketten ihrâc edilmeleri İcrâ Vekilleri heyetinin 12.3.337 târihindeki içtimanda takarrür etmiştir."

Tarih: 12.3.337 (12 Mart 1921).

Extended Abstract

Although there is controversy regarding the date of birth of Enver Pasha, the most accurate known date of birth is that he was born on Wednesday, November 23, 1881. Enver Pasha is the son of Ayşe Dilara Hanım and Ahmet Bey, a construction technician at Bayındırlık. He is the eldest of six siblings. Originally a Gagauz Turk. Enver Pasha, who started his education in some neighborhood schools until the age of six, was in his second year at Fatih Primary School, and when his father was transferred to Monastir, he enrolled in the military middle school in 1893. After receiving his initial military education in the military middle school, he continued his education in the military high school in 1897. Enver Pasha later continued his education at the Mekteb-i Harbiye-i Şahane (today's Military Academy). He graduated from here as second in his class.

Enver Pasha officially served the Ottoman Empire for 16 years, from 1902, when he graduated from the Military Academy, until 1918, when World War I ended. Enver Pasha gained his first military experience during the gang wars in Monastir, Macedonia. Enver Pasha, who made his name known especially with the declaration of the Second Constitutional Monarchy in 1908, became a soldier who made a name for himself in many geographies after this event. Enver Pasha stood out with his ambition for success in both his educational life and his military career. Enver Pasha rose to the position of Minister of War of the Ottoman Empire. While in this position, he modernize the army and adapted the Prussian style to the Ottoman army.

Enver Pasha and his circle, who took the initiative to enter the First World War, were aware that the balances in the world were changing and entered this war not to experience an Anatolian adventure but to fight for existence in this geography where Russia was also on the field. Even though the war ended in favor in some places, the bloc of states that included the Ottoman Empire lost the war.

At the end of this path that he embarked on with his friends, as a leader responsible for the defeat, Enver Pasha disappeared from his home on the night of 1-2 November 1918 and then left the country. But he intended to return to Anatolia. From here, Enver Pasha went to Berlin. He wanted to go from Berlin to Moscow. Berlin is a stepping stone on the way to Moscow. His aim was to be the leader in the Central Asian geography, but things were not going well in Anatolia because of the Greeks. Meanwhile, Enver Pasha postponed going to Central Asia for a short time and waited in Batumi to return to Anatolia. He carried out some activities to enter Anatolia. The USSR supported the possibility of Enver Pasha becoming a leader in Anatolia. Because a successful and anti-communist Mustafa Kemal was not good in Anatolia. They wanted a more moderate and communist Enver instead. The real aim of the USSR was to introduce the Red Army into Anatolia. They could do this by giving military troops to Enver Pasha waiting in Batumi. They supported Enver because they wanted to use Enver. Enver Pasha,

who acted like a true communist for a while, tried to prove himself to the USSR by attending the Baku Congress organized by the Third Communist International, and he succeeded in doing so. The USSR gave its support to Enver Pasha. However, after Mustafa Kemal's victory against the Greeks in the Battle of Sakarya in Anatolia, Enver Pasha gave up hope for Anatolia. Because the leader of Anatolia had been determined. Therefore, it was no longer possible for Enver Pasha to return to Anatolia and he had to choose another path for himself. Enver Pasha should also be a leader elsewhere.

Leaving Anatolia, Enver Pasha lived in Istanbul, Berlin, Moscow and Batumi between 1918 and 1921. Enver Pasha would spend the rest of his life in the Caucasus, where he joined the Basmachi Movement. To achieve this, Enver Pasha would travel to Bukhara and try to unite the Bukhara nationalist Basmachis in one front and apply this unity against the USSR on behalf of all of Turkestan. Enver Pasha, who set out on this path with the aim of liberating the Turkic peoples of Central Asia from the yoke of the USSR and granting them autonomy and, if possible, complete independence, succeeded in liberating all of Eastern Bukhara, but could not fully achieve his goal. He lost his life while fighting against the Russians on August 4, 1922.

The body of Enver Pasha, who was buried on the Çegan Hill in the Belcivan town of Tajikistan, was brought to Türkiye in 1996 during the reign of Suleyman Demirel, after his honor was restored, and he was buried on the Abide-i Hürriyet Hill in Istanbul.

The aim of this study is to understand and evaluate the time Enver Pasha spent in Berlin, Moscow and Batumi between 1918 and 1921 after leaving the Ottoman Empire. In the study, Enver Pasha's past in the Ottoman Empire is briefly evaluated and his days in Berlin, Moscow and Batumi are examined in detail. However, Enver Pasha's struggle in Bukhara is not mentioned here.